

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Filosofijos institutas

Lauksvė Gulbinaitė

Filosofijos studijų programa
Magistro darbas

**Kalbos problema vaizduotės filosofijoje:
P. Ricoeuro ir C. Castoriadžio polemika**

Darbo vadovas: prof. Kristupas Sabolius

Vilnius
2023

Turinys

Santrauka	3
Summary.....	4
ĮVADAS	5
1. Tradicinis požiūris į vaizduotės produktyvumą	10
1.1. Vaizduotė antikinėje filosofijos tradicijoje	10
1.2. Kantas: Reproduktyviosios ir produktyviosios vaizduotės perskyra	11
2. Ricoeuro produktyviosios vaizduotės samprata.....	13
2.1. Ricoeuro pozicija, praplečianti Kanto vaizduotės sampratą	13
2.2. Produktyvioji ar kuriančioji vaizduotė?	15
2.3. Figūracija ir trys jos formos	16
2.4. Atmintis ir vaizduotė.....	17
2.4.1. Mentalinio vaizdinio vaizduotėje ir atmintyje skirtis.....	17
2.4.2. Keturios pamatinės vaizdinio termino prasmės pagal Ricoeurą	19
2.5. Pirmoji semantinė inovacija: metafora	21
2.6. Antroji semantinė inovacija: naratyvas.....	22
2.6.1. Socialinė naratyvo plotmė: etinė ir istorinė atsakomybė	23
3. Castoriadžio produktyviosios vaizduotės samprata	27
3.1. Tradicinio požiūrio kritika	27
3.2. Radikalioji vaizduotė	28
3.3. Institucija.....	29
3.4. Determinacija.....	31
3.5. Kalba Castoriadžio vaizduotės teorijoje	32
4. Ricoeuro ir Castoriadžio požiūrių susikirtimo taškai.....	34
4.1. Produktyvioji vaizduotė ir naujos prasmės steigimo momentas.....	34
4.2. Socialinė įsivaizduojamybė.....	36
IŠVADOS	40
Literatūros sąrašas	43

Santrauka

Šiame darbe, sugretinus polemiskas Paulio Ricoeuro ir Cornelijaus Castoriadžio pozicijas, nagrinėjama kalbos problema vaizduotės filosofijoje. Ginama tezė, kad Ricoeuras ir Castoriadis skirtingai traktuoja kalbos plotmės reikšmę vaizduotei, o tai leidžia skirtingai interpretuoti vaizduotės kūrybinį potencialą ir žmogaus laisvės klausimą apskritai. Darbe tiriamas kalbos kaip determinuojančios sistemos vaidmuo Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijose bei įvertinama, šiose teorijose apmąstoma, galimybė vaizduotei kalboje steigti naujumą. Išryškintas skirtumas tarp to, kaip Ricoeuras ir Castoriadis supranta produktyviąją vaizduotę, kuris nulemia abiejų mąstytojų požiūrį į kalbą. Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės konceptų lyginamoji analizė parodo, kad vaizduotės problema vaizduotės filosofijoje yra dvilypiška. Viena vertus, kalba yra plotmė, kur išsipildo vaizduotė, kita vertus, kalba yra vaizduotės veikimo apribojimas. Ricoeuras laikosi pozicijos, kad kalba, su kuria susitinkame kaip su išankstine duotimi, prefigūruoja mūsų vaizduotės produkciją, neatsiejamą nuo refigūracijos veiksmo steigiant naujas prasmes. Tuo tarpu Castoriadis kalbą mato kaip save kuriantį institutą, kuris yra radikali iš niekio [*ex nihilo*] kuriančios vaizduotės rezultatas. Daroma išvada, kad Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės konceptų rekonstrukcija ir sugretinimas, suteikia naujų įžvalgų vaizduotės kūrybos galimybių permąstymui.

Raktiniai žodžiai: Ricoeuras, Castoriadis, produktyvioji vaizduotė, radikali vaizduotė, kalba, naujumas.

Summary

This study examines a language problem within the philosophy of imagination. The analysis is conducted by comparing the controversial theories of imagination put forth by Paul Ricoeur and Cornelius Castoriadis. The thesis argues that Ricoeur and Castoriadis approach the significance of linguistic dimension to imagination differently, which allows for distinct interpretations of the creative potential of imagination and the question of human freedom in general. The study explores the role of language as a determining system in Ricoeur's and Castoriadis's theories of imagination and evaluates the possibility of founding novelty in imagination through language within these theories. It highlights the difference between Ricoeur's and Castoriadis's understanding of productive imagination, which shapes both thinkers' perspectives on language. The comparative analysis of Ricoeur's and Castoriadis's concepts of imagination reveals the ambivalence of the problem of imagination within the philosophy of imagination. On the one hand, language serves as the site of realization of imagination, while on the other hand, language acts as a limitation to the operation of imagination. Ricoeur maintains the position that language, encountered as a preexisting given, prefigures the production of our imagination inseparable from the act of refiguration in establishing new meanings. In contrast, Castoriadis views language as a self-creating institution that is the result of a radical imagination that creates from nothingness (*ex nihilo*). It is concluded that reconstruction and comparison of Ricoeur's and Castoriadis's theories of imagination provide new insights for reconsidering the possibilities of imaginative creation.

Key words: Ricoeur, Castoriadis, productive imagination, radical imagination, language, novelty.

IVADAS

Vaizduotė ilgą laiką filosofiniame diskurse laikyta žemesniu pažinimo lygmeniu, pati sąvoka *imaginatio*¹ tradiciškai sieta su reproduktyviaja geba atkartoti tikrovės vaizdinius. Vaizduotės reproduktyviosios funkcijos ribotumas provokuoja šiuolaikinius mąstytojus įvertinti žmogaus patyrimo sąlygas iš novatoriškosios perspektyvos – tiriant sąsają su kalba. Kalbos ir vaizduotės tarpusavio santykis vaizduotės filosofijoje laikomas problemišku, nes signifikacijos ryšiais apibrėžiamų prasmų sistemoje ne visuomet galima rasti vaizduotės turinį atitinkančią kalbinę išraišką. Vaizduotės filosofijoje kalbos problema taip pat matoma subjektyviosios ir socialinės vaizduotės polemikoje, kuri daro įtaką mūsų tikrovės suvokimui.

Viena iš reikšmingų šių problematiką nagrinėjusių diskusijų įvyko 1985 metais radijo dialoge tarp dviejų svarbių vaizduotės filosofijos figūrų – P. Ricoeuro ir C. Castoriadžio. Nors abu mąstytojus, rašančius tuo pačiu istoriniu laikotarpiu, jungia bendras tyrimų laukas – vaizduotės filosofija, nors abu susipažinę su vienas kito darbais ir retkarčiais vienas kitą referuoja, paradoksalu tai, kad filosofiniame diskurse jie netampa nuolatiniais pašnekovais, kurie tiesiogiai kritikuotų ar pritarėtų vienas kito pozicijoms. Todėl šio žodinio dialogo metu aptikta įtampa tarp Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų, skirtingai pristatančių vaizduotės galimybes steigti naujumą, skatina naujai įvertinti Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijų konceptus per kalbos problematiką.

Per dialogo centre esantį klausimą: ar įmanoma sukurti naują istoriškumą? (Castoriadis, Ricoeur, 2017: 9), pamatoma, kad Ricoeuras ir Castoriadis skirtingai supranta vaizduotės teorijai svarbias sąvokas: instituciją, kūrybą ir produkciją. Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų sugretinime aptinkamas apjungiantis matmuo – kalba, kaip į reikšmių determinacijas nukreipta sistema, suproblemina vaizduotės veikimą. Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų palyginimas leidžia pamatyti kalbos problemos vaizduotėje dvilypumą: (a) viena vertus, kalba yra vaizduotės veikimo išsipildymo vieta, (b) kita vertus, kalba yra vaizduotės veikimo apribojimas. Ricoeuras laikosi pozicijos, kad kalba, su kuria susitinkame kaip su išankstine duotimi, prefigūruoja mūsų vaizduotės produkciją, neatsiejamą nuo refigūracijos veikimo steigiant naujas prasmes. Tuo tarpu Castoriadis kalbą mato kaip save kuriantį institutą, kuris yra radikali iš niekio [*ex nihilo*] kuriančios vaizduotės rezultatas.

Darbo aktualumas ir naujumas. Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų sugretinimą filosofiniame diskurse intensyvina 2017 metais išleistas S. Adams rinkinys pavadinimu *Ricoeur and Castoriadis in Discussion*, kuriame publikuojamas Ricoeuro ir Castoriadžio dialogas su jį interpretuojančiomis

¹ Kyla iš lotyniško žodžio *imaginari* – formuoti mentalinį vaizdinį, įsivaizduoti.

filosofinėmis analizėmis. Analizių autoriai S. Adams, J. Michelis, J.P. Arnasonas, G. T. Tayloras, J-L. Amalricas, F. Dosse. Pastebėtina, kad nors dialoge mąstytojai paliečia kalbos problemą vaizduotės filosofijoje, tyrimų atliktų lyginant Ricoeuro ir Castoriadžio teorijas šios problemos pagrindu filosofiniame diskurse nėra daug. Pagrindinė įtampa tarp Ricoeuro ir Castoriadžio – absoliučios kūrybos samprata – išryškėja radijo dialogo metu apsvarstant produktyviosios ir kuriančiosios vaizduotės sąvokas. Pasak Ricoeuro, „absoliučios naujovės neįmanoma apmąstyti. „Nauja“ visada atsiranda pertrūkus senam“ (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 4). Hermeneutinė tradicija trukdo Ricoeurui priimti Castoriadžio teoriją apie absoliučią inovaciją, nes pagal hermeneutinį metodą kiekvienas supratimas kyla iš išankstinio supratimo. Išryškinama kalbos plotmė, kurioje lokalizuojasi vaizduotė ir kurioje subjektas randa save santykyje su jau esamomis reikšmėmis. Castoriadis vadovaujasi priešinga nuostata, teigdamas, kad, atsispiriant nuo radikalių kūrybos idėjų, įmanoma vaizduotei pasiekti absoliutų naujumą, net steigiantis jau struktūruotoje kalbinėje plotmėje. Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijų lyginamoji filosofinė analizė skirta parodyti, kas šios skirtingos prieigos leidžia pamatyti kalbos problemos dvilypumą.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Radijo pokalbyje išryškėjusi įtampa tarp to, kaip Ricoeuras ir Castoriadis pozicionuoja vaizduotę kalbos atžvilgiu, suteikia pagrindą atlikti Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų lyginamąją analizę. Šiame darbe tyrinėjimo objektu pasirenkami Ricoeuro vaizduotės teorijos konceptai: produktyvioji vaizduotė, figūracija, atminties ir vaizduotės santykis, semantinės inovacijos, metafora ir naratyvas lyginami su esminiais Castoriadžio vaizduotės teorijos konceptais – radikaliąja vaizduote, institucija, determinacija, vaizduotiškėmis signifikacijomis.

Šiuo pagrindu darbe išsikeliamas **tikslas** – ištirti kalbos kaip determinuojančios sistemos vaidmenį Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijose bei įvertinti šiose teorijose apmąstomą naujumo vaidmenį.

Išsikeliami keturi uždaviniai:

- 1) Išryškinti Aristotelio ir Kanto filosofinius aspektus, kurie grindžia Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės produktyvumą permąstančias prieigas.
- 2) Pateikti Ricoeuro vaizduotės produktyvumo sampratą apskleidžiančių konceptų analizę.
- 3) Atlikti Castoriadžio vaizduotės radikalumo sampratą atskleidžiančių konceptų analizę.
- 4) Parodyti kaip Ricoeuras ir Castoriadis skirtingai supranta kalbos problemą vaizduotės filosofijoje.

Tezė. Darbe ginama tezė, kad Ricoeuras ir Castoriadis skirtingai traktuoja kalbos plotmę, o tai leidžia skirtingai interpretuoti vaizduotės kūrybinį potencialą ir žmogaus laisvės klausimą apskritai. Tezė ginama per keturis pagrindinius argumentus:

1. Klasikinėje filosofijoje dažnas požiūris neleidžia vaizduotės procesuose užčiuopti produktyvumo / kūrybos funkcijų, kurios svarbios, nes gali steigti naujumą. Todėl Ricoeuro ir Castoriadžio teorijos, atsiremia į Aristotelio ir Imanuelio Kanto pozicijas, kai akcentuoja produktyviosios vaizduotės funkcijos svarbą kalbos kontekste. Aristotelis ir Kantas pripažįsta produktyviąją vaizduotės funkciją, todėl jų suformuoti principai aktualizuojasi vertinant vaizduotės poziciją kalbos atžvilgiu.

2. Ricoeuro vaizduotės teorija teigia produktyviąją vaizduotę veikiant kalbinėje sistemoje. Ricoeuras laikosi pozicijos, kad vaizduotė yra kalbiška, todėl vaizduotės laisvė yra pats buvimas kalboje. Ši perspektyva grindžiama produktyviosios vaizduotės veikimo principuose, semantinių inovacijų – metaforos ir naratyvo steigime, atminties ir vaizduotės kuriamų mentalinių vaizdinių palyginime, ir prasmės figūracijos procese.

3. Castoriadžio vaizduotės teorija teigia, kad vaizduotė, nors ir veikia simbolinėje kalbos sistemoje, yra pajėgi išeiti už kalbos brėžiamų ribų. Vaizduotės laisvė Castoriadžiui yra vaizduotės radikalumas leidžiantis vaizduotei išsivaduoti iš kalbinių struktūravimų, kurie ją varžo.

4. Kalbant apie vaizduotę neišvengiamas socialumo aspektas dėl kurio vaizduotę aptinkame sustruktūruota kalbos simboliškumo. Ricoeuro ir Castoriadžio teorijos vaizduotę mato sąsajoje su kalba, nes vaizduotė yra geba, kuri išsipildo socialinėje dimencijoje. Vaizduotės socialumas reiškiasi per bendros prasminės tikrovės kūrimą, kuris išsipildo per kalbą.

Darbo problematika. Dialoge Ricoeuras ir Castoriadis (2017, 4) pripažįsta, kad vaizduotę atrandame visuomet esančią jau tam tikroje duotyje. Viena iš tokių duočių – kalba. Kalba apima prasmis, simbolių ir gramatikos taisykles, kurios yra dar prieš vaizduotei su jomis susiduriant ir į kurias atsiremia vaizduotė artikuluodama savas prasmes. S. Geniušas svarsto (2016, 116), kad įtampa kylanti tarp fenomenologinės ir hermeneutinės Ricoeuro prieigos prie vaizduotės yra viena iš priežasčių, kodėl Ricoeuras neišleido veikalo skirtą tik vaizduotei, nors vaizduotė yra centrinė tema jo filosofijoje. Ir Ricoeurui, ir Castoriadžiui kalba tarpininkauja tarp žmogaus ir jo patirties. Ji veikia kaip simbolių sistema, kuri formuoja ir filtruoja percepciją, o tai darydama kalba riboja žmogaus vaizduotės produktyvumą. Šios problematikos akivaizdoje vaizduotės funkcijos redukuojamos iki reproduktyvumo. Pagrindinė problema kyla dėl kalbinio determinuotumo: kalba riboja mąstymo ir vaizduotės veikimą. Iškyla klausimas: jeigu veikiama jau egzistuojančioje kalbos sistemos duotyje, o kalba riboja mąstymo ir vaizduotės veikimą, kaip įmanoma vaizduotei sukurti kažką naujo?

Šio darbo struktūrą nulemia klausimas – kaip Ricoeuro produktyviosios vaizduotės ir Castoriadžio radikaliosios vaizduotės konceptų sugretinimas padeda spręsti kalbos problematiką vaizduotės filosofijos kontekste? analizė orientuojama aplink šias problemas: (1) Koks Ricoeuro ir Castoriadžio prieigų santykis su vaizduotės filosofijos tradicijoje ryškiomis Arisitotelio ir Kanto vaizduotės teorijomis? (2) Kaip susiformuoja skirtinga produktyvumo samprata Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės filosofijose? (3) per kokius pagrindinius Ricoeuro vaizduotės filosofijos aspektus susiduriama su kalbos problema? (4) Per kokius pagrindinius Castoriadžio vaizduotės filosofijos aspektus susiduriama su kalbos problema? (5) Koks naujas žvilgsnis į vaizduotę susiformuoja sugretinus Ricoeuro ir Castoriadžio kalbos momentus? (6) Kur kalbos atžvilgiu lokalizuojama vaizduotė? (7) Ar Ricoeuro ir Castoriadžio teorijose vaizduotė gali išeiti už kalbos brėžiamų ribų?

Darbo metodika. Šiame darbe atliekama lyginamoji Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijoms svarbių konceptų analizė, kurios akivaizduoje siekima aparodyki, kad kalbos problema yra dviprasmiška. Radijo dialogo tarp Ricoeuro ir Castoriadžio metu yra aptinkama įtampa tarp to kaip Ricoeuras ir Castoriadis supanta vaizduotės gebėjimą steigti naujumą nepaisant kalbos. Apžvelgiant kaip Ricoeurui vaizduotės produktyvumą realizuojasi kalboje, kai tuo tarpu Castoriadžio radikaloji vaizduotė į kalbą atneša naujumą iš už simbolinės kabos struktūros ribų. Ricoeuro konceptų analizei pasitelkiami šie autoriaus darbai: *Temps et récit I; Temps et récit III; La Methaphore vive; La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Šio darbo rašymo laikotarpyje Ricoeuro *Paskaitos apie vaizduotę* vis dar yra nepublikuotos, tačiau jose atsiskleidžia fenomenologiniai Ricoeuro vaizduotės principai keliantys įtampa su Ricoeuro vaizduotės hermeneutiniu traktavimu, todėl darbe bus atsiremiamas į Geniušo (2016, 2022) ir Tayloro (2006) tekstus, skirtus šių *Paskaitų* apžvalgai. Castoriadžio konceptų analizei svarbūs šie autoriaus darbai: *L'institution imaginaire de la société; The Castoriadis Reader*.

Tyrimų apžvalga. Mokslinėje literatūroje nepavyko rasti lietuvių kalba atliktos kalbos problemos vaizduotės filosofijoje analizės, kuri būtų atlikta Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų sugretinimo pagrindu. Ricoeuro vaizduotės principus hermeneutikos ir istorijos kontekstuose analogiškai pristato A. Sverdiolas (2002) ir Z. Norkus (1996); Ricoeuro produktyviąją vaizduotę savo analizei pasitelkia D. Jonkus (2016), J. Baranova (2003); Ricoeuro pozicija per R. Kearney'aus tekstus interpretuojama B. Gelūno ir Saboliaus (2015). Ricoeurišką produktyviosios vaizduotės sampratą, pavadindamas ją kuriančiąją vaizduotę, analizuoja P. Aleksandravičius (2013). Privalu pastebėti, kad Aleksandravičiaus naudojama „kuriančiosios vaizduotės, kaip naratyvinio tapatumo ir teisingų socialinių normų šaltinio, koncepcij[a]“ (Aleksandravičius: 2023, 10), Ricoeuro ir

Castoriadžio dialogo kontekste neatitinka to, ką pats Ricoeuras pavadina „kūryba“. Kūrybos sąvokai Ricoeuras „priskiria kažką be galo pirmapradiškesnio, kažką, kas būtų santykiyje su fundamentalaus šventumo tvarka, kai tuo tarpu žmogaus skalėje, mes visuomet esame institucinėje tvarkoje“ (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 4). Šiuo atžvilgiu teisingiau kalbėti apie produktyviąją vaizduotę, kurią Ricoeuras laiko žmogaus sąmonės raiška. Todėl kritikuoju Aleksandravičiaus sąvokos pasirinkimą, pabrėžiu šio darbo aktualumą įsigilinti į produktyvumo ir kūrybos sąvokas Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijų sugretinimo pagrindu. Pasaulio mastu svarbūs Ricoeuro produktyviosios vaizduotės principus analizavę autoriai: Geniušas (2016, 2022), Tayloras (2006, 2015, 2018), Kearney'aus (2018). Castoriadžio tyrimų literatūriniame kontekste Lietuvos ir užsienio mastu svarbus K. Sabolius (2019, 2021a, 2021b), analizuoja radikalią vaizduotės, magmų teorijos, vieto tapatybės konceptus tikrovės, antropoceno bei determinacijos kontekstuose; G. Mažeikis (2009) analizuoja Castoriadžio įsivaizduojamumą ir institucijas; Arnasonas (2014) – Castoriadžio socialinės įsivaizduojamybės ir kūrybos konceptus. Apžvelgus lietuvišką mokslinę literatūrą pastebimas Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės konceptų tarpusavio sugretinimų trūkumas. Kiek man žinoma, lietuvių kalba nėra atliktų kitų tyrimų, kuriuose būtų gilinamasi į Ricoeuro ir Castoriadžio polemiką. Pasaulio mastu svarbiausi autoriai gilinęsi į Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijas per radijo dialogo perspektyvoje iškilusias temas: istorinio naujumo galimybę, kūrybos ir produkcijos sąvokų skirtumą, prasmės tęstinumą ir nenuoseklumą istorijoje, socialinę įsivaizduojamumą, yra Adams (2017a, 2017b, 2019), Michelis (2017), Tayloras (2017, 2019), Arnasonas (2017), Amalricas (2017) ir Dosse (2017).

1. Tradicinis požiūris į vaizduotės produktyvumą

1.1. Vaizduotė antikinėje filosofijos tradicijoje

Filosofinio požiūrio į vaizduotę raidoje yra reikšmingas vaizduotės reproduktyvumo aspektas. Kitaip tariant, vaizduotė, tradiciškai neatsiejama nuo vaizdo, suvokiama glaudžioje sąsajoje su vaizdu, laikoma žmogaus sąmonės gebėjimu atkurti anksčiau suvoktus vaizdus, idėjas ar patirtį. Reproduktyvioji vaizduotė, kaip pasyvus vaizdinių atkartojimo procesas, siejama su atmintimi ir nelaikoma kūrybiniu veiksmu. Senovės filosofijoje į vaizduotę buvo žiūrima skeptiškai, laikant ją žemesniu pažinimo lygiu. Jos veikimas buvo suprantamas kaip gebėjimas, neturintis tiesioginės prieigos prie tikrovės, tik atkuriantis perceptualiai pasiekiamą tikrovę ir jos objektus. Jau pradėdamas Platonu, vaizduotė sieta išskirtinai su bandymu suprasti, ką reiškia turėti vaizdinį „minties akyje“ (Taylor: 2006, 95).

Platonas pabrėžė vaizduotės vaidmenį suvokiant idealųjį Formų ar Idėjų pasaulį per mentalines šių originalų kopijas. Platonas vaizduotę laikė išvestine ir mažiau patikima pažinimo forma, iškeliančia dabartyje perceptualiai nesančio dalyko mentalinę reprezentaciją. Šie mentaliniai vaizdiniai, apibrėžti tik jų intencionalumu, užima atitinkamą vietą pažinimo hierarchijoje, nes tiek vaizduotės vaizdiniai, susiję su fantastika ir išmone, tiek atminties vaizdiniai, nukreipti į praeities tikrovę, kelia iššūkių, nes jie gali būti klaidingi, iškreipti ir pamiršti.

Kita vertus, Aristotelis plačiau apibrėžia vaizduotę kaip pažinimo įrankį. Aristotelio *psyche* sąvoka, dažnai interpretuojama kaip siela, apima kelis pagrindinius elementus: suvokimą, protą ir vaizduotę [*phantasia*]. *Psyche* yra tai, kas skiria gyvybę nuo negyvosios materijos. Kalbėdamas apie *psyche*, Aristotelis *phantasia* suvokia kaip sintezę, sujungiančią pojūčius ir mąstymą į vienį. *Phantasia* dalyvauja įvairiose žmogaus proto sferose, susijusiose tiek su mąstymu, prisiminimu, sapnavimu ar veikimu, išlaikydama bendrą pagrindą. Pasak Modrak (Modrak: 2016, 24), *phantasia* samprata yra susijusi su jutiminio turinio suvokimu tokiomis sąlygomis, kurios gali neatitikti tikrovės. Pavyzdžiui, jei tiesi lazda yra iš dalies panardinta į vandenį, jutiminis turinys yra sulenkta lazdos turinys, tačiau lazda iš tiesų yra tiesi. Tam, kad tai suvoktume mūsų mąstymui reikalinga vaizduotė. Vaizduotė taip pat veikia mums suvokiant dalykus turinčius emocinių savybių asociacijų, kai pats turinys atsiranda nesant dirgikliui. Tam, kad pamatytume gyvatę, *phantasia* mums nėra būtina, tačiau ji yra būtina patiriant gyvatę kaip grėsmę (*ibid.*).

Aristotelis išskiria tris svarbias vaizduotės ypatybes. Pirma, skirtingai nei intelektas, vaizduotė yra protinis gebėjimas, kurį turi ir žmonės, ir kiti gyvūnai. Antra, vaizduotės turinys priklauso nuo ją sukeliančių objektų, kurie pasiekiami per suvokimą. Trečia, Aristotelis tvirtina, kad vaizduotė,

skirtingai nei suvokimas, pasiduoda klaidos galimybei. Suvokimą riboja reikalavimas, kad jo tiesioginė priežastis egzistuotų aplinkoje ir turėtų realų pagrindą. Priešingai, vaizduotė, apimanti valingus ir nevalingus vaizdinius, turi silpnesnį ryšį su išoriniu pasauliu. Aristotelio *phantasia* apibūdinama kaip judėjimas, nes tai aktyvus tam tikrų objektų supratimas, kitaip sakant – aktyvus sąmoningumas. Jo objektai sutampa su suvokimo objektais, tačiau skirtumas toks, kad suvokimas aktualizuoja išorinių objektų savybes, o tai lemia tiesioginį suvokimo patyrimą. *Phantasia* užpildo atotrūkį tarp suvokimo ir mąstymo, nes jos objektai yra susiję su jusliniais objektais. Iš esmės, aristoteliškoji *phantasia* yra universalus pažinimo gebėjimas ir atskiras jutiminių objektų suvokimo būdas. Ji neatsiejama žmogaus psichikos sudedamoji dalis, palengvinanti jausminio turinio suvokimą net tada, kai tiesiogiai suvokti yra trukdoma. Tai leidžia sujungti ir transformuoti jausminius duomenis. *Phantasia* padeda mokytis ir įgyti žinių bei atlieka svarbų vaidmenį formuojant abstrakčius sąvokas ir universalijas. Kaip teigia Castoriadis (1997, 320), Aristotelio veikale *De Anima* terminas *phantasia* apima ir vaizduotės reproduktyviasias funkcijas, ir tai, kas vėliau bus vadinama produktyviaja vaizduote.

1.2. Kantas: Reproduktyviosios ir produktyviosios vaizduotės perskyra

Griežtas skirtumas tarp reproduktyviosios ir produktyviosios vaizduotės atsiranda tik su Imanuelio Kanto filosofija. Kanto teigimu, reprodukcinė vaizduotė yra vienas iš proto gebėjimų, dalyvaujančių suvokimo procese. Tai apima gebėjimą mintyse atkurti ir derinti reiškinių vaizdus arba generuoti praeities jausminės patirties reprezentacijas. Reprodukcijos pagalba galime prisiminti ir rekonstruoti vaizdus, remdamiesi ankstesniais susidūrimais su panašiais objektais ar reiškiniais. Reproduktyvioji vaizduotė yra „reproduktyvi ta prasme, kad ji yra apribota materialinio *a priori* formomis“ (Jonkus: 2016, 103). Kitaip tariant, jos veikimas yra glaudžiai susijęs su realybe ir jos teikiamomis galimybėmis. Išskyla požiūris, kad reprodukcija yra tik viena iš vaizduotės funkcijų, tačiau egzistuoja ir kita funkcija, kuri netelpa į tik atkuriančios vaizduotės sąvoką. Šiuo aspektu reproduktyvioji vaizduotė yra priešpastatoma produktyviajai vaizduotei, kuri veikia ne tik atkurdamą, bet ir generuodama naujus konceptus. Svarbu tai, kad Kanto požiūriu produktyvioji vaizduotė skiriasi nuo reproduktyviosios vaizduotės, kuri tik atkuria ir sujungia mentalinius vaizdus iš elementų, jau apdorotų suvokimo. Vaizduotė viršija tai, kas randama patirtyje, ir sukuria naujas koncepcijas bei vaizdinius. Kitaip tariant, Kantas pripažįsta, kad vaizduotė gali veikti reproduktyviai, atkurdamą vaizdinius dalykų, kurių šiuo metu nėra patyrimo, tačiau tai nėra vienintelė vaizduotės veikla. Kanto nuomone, „vaizduotė neapsiriboja objektų reprezentavimu tik šia siaura fizine prasme; greičiau jis pasitelkia vaizduotę, kad galėtų sukurti patyrimines objektų, kurių nėra dėl to, kad jie yra

nepatyriminiai objektai, pavyzdžiui, sąvokų ir idėjų, reprezentacijas“ (Matherne: 2016, 55). Kritikuodamas siaurą vienalytį požiūrį į vaizduotės veikimą, kalbantį apie vaizduotę tik reprezentaciniame lygmenyje, Kantas „vaizduotę kaip sugebėjimą *a priori* apibrėžti juslumą, t. y. vaizduotės transcendentalinę sintezę, kuri yra intelekto poveikis juslumui, atskyrė nuo grynosios intelektualios sintezės (atliekamos tik intelekto, be jokios vaizduotės)“ (Baranova: 2013, 158). Šis skirtumas suteikia Kanto vaizduotės sampratai transcendentinį lygmenį. Kantui produktyvioji vaizduotė buvo būtina sąlyga sintetiniams *a priori* sprendimams, kurie yra sprendimai, pagrįsti ne patirtimi, o proto struktūra. Vaizduotės galia yra intuityvus gebėjimas, kuris tiek produktyviai (kai vaizduotė yra pateikimo šaltinis), tiek reproduktyviai (kai ankstesnė patirtis yra pateikimo šaltinis) sukuria nesančio objekto pristatymą. Kantas pabrėžia, kad vaizduotė yra reikšminga ne tik kaip atminties ir suvokimo procesų sudedamoji dalis, bet ir dėl jos potencialo formuoti naujas prasmingas konfigūracijas ir vaizdinius.

Kanto pozicija vaizduotės filosofijoje žymi lūžio tašką, kai tradicinis vaizduotės, kaip reprodukcinio gebėjimo, akcentavimas, nuvertinant ją kitų protinių gebėjimų atžvilgiu, pereina prie jos produktyvumo pripažinimo. Kaip pažymi Sabolius, po Kanto vaizduotė nebegali būti vertinama kaip paprasta asociacija, atsakinga tik už patirties atkūrimą: „ne kartą minėjome, kad po Kanto vaizduotės nebegalime suvokti kaip paprastosios asociacijos, kuria atliekama specifinė patyrimo reprodukcija. Transcendentalinio schemiškumo problema atskleidžia būtent šios problemos ambivalenciją - schema visuomet yra ir jau išgyventas modelis, ir nuolatinis atsivėrimas tolesnei patirties genezei. Vadinasi, tai, kas įvyko (reprodukcija), čia atsiveria tolesniam jungimui - tarsi Gadamerio simbolio kaip šukės sampratos atveju. Tačiau tik susidarius pertrūkiui schemiškumas gali įsitraukti į simboliškumą“ (Sabolius: 2013, 160).

Kanto filosofijoje pagrindinė produktyvios vaizduotės funkcija yra suderinti pirmines patirties struktūras: juslumą ir suvokimą arba protą. Kaip aiškina Geniušas, „apmąstant Kanto produktyviosios vaizduotės sampratą, galima išskirti du pagrindinius jos bruožus. Pirma, ši samprata turėtų priartinti ir transcendentaliai harmonizuoti jutimą ir suvokimą (pirmojoje [Grynojo proto k]ritikoje) arba protą (trečiojoje [Sprendimo galios k]ritikoje). Antra, ji taip pat turėtų steigti fenomenų lauką, kurio ribos turėtų būti suprantamos kaip visos įmanomos žmogiškosios patirties ribos“ (Geniušas: 2022, 107).

Kyla klausimas: ar produktyviają vaizduotės funkciją galime laikyti kuriančiąja? Ar produktyviosios vaizduotės sąvoka apima kūrybiškumą? Geniušas provokuojančiai klausia: „kur mums ieškoti šios sąvokos reikšmės? <...> Būtų galima tvirtinti, kad produktyviosios vaizduotės sąvoką apibrėžė Kantas, todėl ją turime vartoti kantiškąja prasme. Kita vertus, būtų galima teigti, kad filosofinės sąvokos niekam nepriklauso, net tiems, kurie jas išranda arba kurių darbuose jos įgauna esminės filosofinės svarbos“ (Geniušas: 2022, 105). Vaizduotės mąstytojų Ricoeuro ir Castoriadžio

radijo dialoge iš pat pradžių tampa akivaizdu, kad jie skirtingai supranta vaizduotės produktyvumą. Kaip taikliai pažymi Geniušas (2022, 105), filosofijos istorijoje nėra neįprasta naudoti produktyviosios vaizduotės terminą aiškiai jo neapibrėžus. Jis taip pat pastebi, kad šio termino vartojimo būdai ne tik papildo vienas kitą, bet ir dažnai vienas kitam prieštarauja (*ibid.*, 105). Taigi nenuostabu, kad dinamiškame Ricoeuro ir Castoriadžio pokalbyje vaizduotės produktyvumas yra esminis aspektas, per kurį sutinkama kalbos problema tiek Ricoeuro, tiek Castoriadžio prieigose.

2. Ricoeuro produktyviosios vaizduotės samprata

2.1. Ricoeuro pozicija, praplečianti Kanto vaizduotės sampratą

Ricoeuras prisijungia prie kantiškosios reproduktyviosios ir produktyviosios vaizduotės skirties linijos ir, kaip pats pabrėžia (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 3), savo vaizduotės teoriją mato kaip kantiškosios teorijos atnaujinimą ir praplėtimą. Vakarų tradicija, kuri apsiriboja tik vaizduotės reproduktyviosiomis funkcijomis, ignoruoja Ricoeuro akcentuojamą kalbos vaidmenį. Pasak Ricoeuro, produktyvumo problema iškyla todėl, kad vaizduotė nukreipiama į fiziškai orientuotus mentalinius vaizdinius (Taylor: 2018, 158), kurie yra pasyvios impresijos, negebančios atskleisti viso vaizduotės potencialo, susijusio su naujų prasminių turinių produkavimu. Skirtumas tarp produktyviosios ir reproduktyviosios vaizduotės pirmiausia yra kalbinis. Anot Ricoeuro, reproduktyvioji vaizduotė kyla iš suvokimo, o produktyviosios vaizduotės šaknys glūdi kalboje (Geniušas: 2016, 106). Ricoeuras išplečia Kanto vaizduotės sampratą, pabrėždamas jos produktyvų vaidmenį steigiant prasmę ir konstruojant naratyvus. Ricoeurui Kanto vaizduotės teorija atrodo ribota, nes nepaaiškina, kaip vaizduotė geba nuolat keisti kasdienę mūsų realybę. Būtent šį gebėjimą papildyti ir perkeisti realybę Ricoeuras nurodo kaip pamatinį produktyviosios vaizduotės bruožą: kai vaizduotė veikia produktyviai, „ji produkuoja savąjį pasaulį, kuris praplečia bendrąjį pasaulį“ (Ricoeur cit. pg. Geniušas: 2016, 108). Ricoeuras teigia, kad produktyvi vaizduotė veikia per kalbą, kurdama naujas logines rūšis, asimiliuodama predikatus, nepaisydama pasipriešinimo, kurį kelia kategorijos, jau esančios kalboje (Amalric: 2017, 97). Ricoeuras sąmoningai susilaiko nuo kosmologinio ar spekuliacinio diskurso plėtojimo, rodydamas kantiškąjį atsargumą diskusijose apie vaizduotės kilmę ir absoliutaus originalumo galimybę.

Nors Kantas sutelkė dėmesį į vaizduotės vaidmenį formuojant suvokimo reprezentacijas, Ricoeuras pabrėžia jos gebėjimą kurti naujas galimybes, pertvarkyti patirtį ir įsitraukti į naratyvinius procesus. Ricoeuras vaizduotę mato kaip aktyvią jėgą, kuri peržengia pasyviąją sintezę. *Paskaitose apie vaizduotę* Ricoeuras išreiškia kritiką Jeano Paulo Sartre'o vaizduotės principui, kuris nebrėžia

griežtos skirties tarp produktyviosios ir reproduktyviosios vaizduotės (Geniušas: 2016, 105). Ricoeuro teigimu, tik skirtyje tarp šių dviejų skirtingų vaizduotės formų galime tinkamai įvertinti produktyviosios vaizduotės reikšmę: „reproduktyvioji vaizduotė yra kylanti iš percepcijos, kai tuo tarpu produktyviosios vaizduotės šaknys yra kalboje“ (Geniušas: 2016, 106). Tayloras išplėtoja Ricoeuro teiginį, parodydamas, kaip produktyvioji vaizduotė eliminuoja nuorodas į originalią išorinę tikrovę: jeigu vaizdinys neturi originalo, mes galime atrasti antrinę ontologiją, kuri nėra originalo ontologija, nes glūdi pačiame vaizdinyje (Taylor, 2018: 158). Ricoeuro hermeneutinė prieiga teigia, kad tokios naujos tikrovės galimybės lokalizuojasi kalboje.

Pozicija, susijusi su produktyviosios vaizduotės realizacija kalboje, yra pagrįsta Ricoeuro hermeneutine prieiga prie vaizduotės, tačiau Geniušas, analizuodamas Ricoeuro *Paskaitas apie vaizduotę*, pastebi svarbų kontrastą tarp Ricoeuro hermeneutinės ir fenomenologinės vaizduotės analizių: „publikuotos Ricoeuro esė yra hermeneutinės, teigiančios, kad produktyvioji vaizduotė yra pagrįsta kalba. Tačiau svarbu paminėti, kad Ricoeuro *Paskaitos* kontrastuoja su šiuo požiūriu, išreikštu kituose autoriaus darbuose, nes jose pristatoma fenomenologinė vaizduotės analizė parodo produktyviosios vaizduotės veikimą išankstinėje predikacinėje patirtyje“ (Geniušas: 2016, 112). *Paskaitų* kontekstas parodo, kad Ricoeuro mąstymas apie kalbos aspektą vaizduotės atžvilgiu yra problematiškas, tačiau neišvengiamas vaizduotės produktyvumo kriterijus. Iš hermeneutinės perspektyvos į kalbą žiūrima kaip į sferą, kurioje atsiskleidžia naujos tikrovės galimybės. Ricoeurui „tikrovę transformuoti gali produktyviosios vaizduotės figūros“ (Geniušas: 2016, 109), tokios kaip fikcija, kurią Ricoeuras laiko aukščiausia produktyviosios vaizduotės forma. Fikcija yra ne atitrūkimas nuo tikrovės, o galimas jos pakeitimas. Ricoeuras sujungia produktyviają vaizduotę su fikcija per du pagrindinius komponentus: (a) paaiškindamas, ką reiškia turėti vaizdinį be originalo; (b) parodydamas, kaip vaizdinys gali transfigūruoti tikrovę. Aptarsime juos abu. Pirma, Ricoeurui vaizduotės kuriamas vaizdinys nėra lokalizuojamas absoliučiai niekur tikrovėje. Tayloras atsižvelgia į Ricoeuro iškeltą klausimą: jeigu sąmonė būtinai yra kažko sąmonė [*conscience de*], ką tuomet reiškia turėti niekio sąmonę? (2018, 159). Čia ypač svarbi tampa fikcija. Jeigu vaizdinys neturi sąsajos su tikrove, vadinasi, vaizduotė pati produkuoja vaizdinio nuorodas. Antra, niekio sąmonė veikia kaip negatyvi sąlyga tikrovei perkurti. Ricoeuras susieja vaizduotės veikimą su figūracija. Norėdami teiginiui suteikti vaizdinį pavidalą atlikime bandymą: įsivaizduokime namą. Tradiciniu požiūriu teigtume, kad, kai įsivaizduojame namą, šis vaizdinys kyla iš namo, matyto išorinėje tikrovėje. Šiuo atžvilgiu protas yra pasyvus, impresija gaunama iš išorės, o gautas vaizdinys yra tikrovės kopija. Klausimas: kaip vaizduotė gali būti produktyvi, jeigu ji kyla ir veikia jau egzistuojančios empirinės tikrovės rėmuose? Ricoeuro požiūriu, namo vaizdinys mintyse atsiranda ne iš grynos impresijos, bet iš schematiško impresijos ir minties tarpusavio ryšio, paveikto

reproduktyviosios vaizduotės. Vaizduotė yra neatsiejama suvokimo dalis, todėl įspūdžio ir minties atskyrimo suderinimas, kaip jį suprato Kantas, tampa problemiškas. Taigi, Ricoeuras teigia, kad vaizduotės užduotis, norint transformuoti pateiktą schemą, yra sukurti tiltą tarp šių dviejų polių.

2.2. Produktyvioji ar kuriančioji vaizduotė?

Vaizduotė yra produktyvioji, bet ne kuriančioji visų pirma todėl, kad Ricoeurui kūrybos idėja neatsiejama nuo pirmapradiškumo. Ricoeuras aptaria produktyvumo ir kūrybos sąvokų koreliaciją su vaizduote. Kalbėdamas apie vaizduotės produktyvumą, Ricoeuras sugrįžta prie iki-marksistinio šio žodžio momento, taip kaip jį supranta Fichte (*Produzieren* – vaizduotė, produkuojanti prasmes). Nors produktyvioji vaizduotė vertinama kaip transformuojanti institucinėje santvarkoje, Ricoeuro požiūriu, žodis „kūryba“ vartojamas „pamatinei šventumo idėjai“ išreikšti. Terminas „kūryba“ Ricoeurui turi pirmapradiškumo ir sakralumo konotacijas, peržengiančias žmogaus mastą. Anot Amalrico, Ricoeurui kūrybiškumas yra fundamentaliai pakylantis virš bet kokios griežtai apibrėžtos ar spekuliatyvios priegos prie klausimo apie žmogų ir jo laisvę (Amalric, 84). Kalbant apie vaizduotę, svarbu paminėti, kad Ricoeuras produktyvumo sampratos netapatina su kūrybiškumu. Produktyviosios vaizduotės funkcijos apibrėžiamos santykyje su reproduktyviaja vaizduote. Skirtingai nuo reproduktyviosios vaizduotės, kuri tik atkartoja esamus tikrovės elementus, produktyvioji vaizduotė sukuria naujų sintezių ir konfigūracijų. Ricoeuro produktyviosios vaizduotės tyrinėjimas atveda jį prie kalbinio posūkio ir domėjimosi metafora kaip priemone, leidžiančia kurti naujas reikšmes apjungiant skirtingus semantinius laukus: „mes sukuriame naujas reikšmes per skirtingų semantinių laukų sankirtą“ (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 4). Tokią pat produktyviosios vaizduotės galią Ricoeuras randa naratyvuose, kur siužetiškos istorijos modeliavimas pasireiškia kaip pasakojimo konfigūracijų konstravimas.

Antra, Ricoeurui absoliutus naujumas yra neišivaizduojamas. kažkas nauja gali atsirasti tik rekonstruojant senus elementus, kuriuos jau randame iki vaizduotės veikimo. Ricoeuras pabrėžia, kad vienintelė mums pažįstama produkcijos rūšis yra reguliuojama produkcija, kai „neprodukuojame pilnai visko tame, ką mes produkuojame“ (Castoriadis, Ricoeur, 2017: 4). Ricoeuras teigia, kad vaizduotė veikia tam tikroje duotyje, susijusioje su jau egzistuojančiomis institucijomis, socialinėmis struktūromis ir kultūrine aplinka. Produktyvioji vaizduotė Ricoeurui veikia pagal jau nustatytas taisykles (*Ibid.*: 5). Mes negalime pasinaudoti visomis produkavimo galimybėmis visų pirma todėl, kad kalba egzistuoja dar prieš mums pradėdant kalbėti. Kitaip tariant, kiti jau kalbėjo šia kalba ir nustatė tam tikras taisykles, kurių negalime išvengti, bet, pasak Malraux (*ibid.*), galime nuosekliai modifikuoti. Mūsų modifikacijos visada vyksta jau esamose struktūrose, kurias pertvarkome. Tuo

remdamasis Ricoeuras teigia, kad mes niekada neatsiduriame situacijoje, kurią Castoriadis vadina kūryba, kai forma atsiranda iš absoliutaus beformiškumo. Svarbu pažymėti, kad nors naujumas nėra iš anksto nustatytas, jis egzistuoja dialektikoje tarp modeliuojamos ir nusistovėjusios prasmės. Produktyvioji vaizduotė Ricoeurui yra dinamiškas sintezės procesas, kuris neapsiriboja vien jutiminių patirčių atkūrimu, bet sujungia patyriminius elementus, kad sukurtų naujas kompozicijas: „produktyvioji vaizduotės prigimtis – jos gebėjimas permodeliuoti ir transformuoti patį pasaulį, įgalinant subjektą žengti už nustatytų normų, struktūrų ir institucijų“ (Geniušas: 2016, 101).

2.3. Figūracija² ir trys jos formos

Produktyviosios vaizduotės veikimą Ricoeuro darbuose pažymi figūracijos ir trijų jos formų aprašymas. Ricoeuro nuomone, figūracija apima tarpininkavimą tarp vaizdo ir koncepcijos, per kurią formuojasi reikšmė tiek individualiu, tiek socialiniu lygmeniu. Figūracija yra įprasminimo būdas, veikiantis įvairiomis kalbinės raiškos formomis, tokiomis kaip metaforos ar naratyvai. Prasmės figūracija vyksta trimis etapais: prefigūracija, konfigūracija ir refigūracija.

Susiduriant su prasme pirminis dėmesys skiriamas prefigūracijos momentui: atpažįstame, kad kalbėdami mes atsiduriame jau egzistuojančiame kalbos pasaulyje ir remiamės jau esančiais žodžiais bei kalbinėmis struktūromis. Kalba nėra tai, ką mes individualiai konstruojame, nes ji yra paveldima ir kyla iš mūsų kultūrinės aplinkos. Tam, kad galėtume rišliai perduoti savo mintis ir vaizduotėje kylančius reikšminius darinius, mes turime išmokti esamos kalbos ženklų, reikšmių ir kalbinės sistemos susitarimų. Jau egzistuojantys žodžiai ir struktūros formuoja mūsų supratimą ir sudaro bendravimo pagrindą. Pasirinkdami sakinyje vartoti vieną ar kitą terminą, suvokiame, kad nepriklausomai nuo reikšmės, kurią norime perduoti, pats žodis jau turi reikšminę įkrovą, kitaip tariant – konotaciją.

Antrasis etapas susijęs su konfigūracija, kai mes aktyviai interpretuojame ir pritaikome jau egzistuojančią kalbą, kad išreikštume savo ketinimus ir perteiktume unikalias perspektyvas. Anot Ricoeuro, „konfigūracinis išdėstymas transformuoja įvykių eigą į vieną bendrą reikšmingą visumą, kuri yra įvykių sujungimo veiksmo koreliacija ir dėl kurios istorija tampa sekama“ (Ricoeur: 1984, 67). Nepaisant to, kad dirbame esamoje kalbinėje sistemoje, galime pertvarkyti žodžių tvarką, derinti

² Terminą *figuration* versime žodžiu „figūracija“, tam, kad naudoti šaknį sutampančią su kitais šios sąvokos pavidalais: prefigūracija, konfigūracija ir refigūracija, aktualiais šio darbo tolimesnėje analizėje, siekiant pabrėžti šių sąvokų susietumą tarpusavyje, kuris svarbus Ricoeuro teorijos atžvilgiu. Figūracija (lot. *figuration*) - šiuo atžvilgiu suprantama kaip pavidalo suteikimas plačiaja prasme.

juos naujais būdais ir suteikti jiems asmeninę ar kontekstinę reikšmę, kuri neatsiejama nuo mūsų subjektyvumo, patirties ir ketinimų. Vadinasi, konfigūracija sujungia objektyviają kalbą su mūsų individualiais tikslais.

Trečiasis etapas – refigūracija, kuri žymi momentą, kai kalboje atsiranda naujumas. Refigūruojant peržengiamos nusistovėjusios kalbos ribos ir prasminės konfigūracijos tam, kad būtų išreikštos naujos reikšmės. Šis etapas leidžia atrūkti nuo įprastų modelių, peržengti ribas ir užsiimti transformuojančia praktika. Kalbos srityje refigūracija įvyksta, kai įvedame naujus žodžius, frazes ar kalbines konstrukcijas, kurios nepaiso arba išplečia esamas normas. Tai gali apimti neologizmų įvedimą, sintaksinį eksperimentavimą arba žaidimą naujomis reikšmėmis, kurias nulemia nauji kontekstai.

Ricoeuras teigia, kad produktyvioji vaizduotė veikia tada, kai nauja prasmė atsiranda iš pažodinės reikšmės liekanų. Jis tvirtina, kad „figūruoti visuomet reiškia matyti „kaip“ (Ricoeur: 2004a, 70). Ricoeuras atmeta figūracijos ir tiesioginės reikšmės dichotomiją: figūracijos sukuriama reikšmė apima dar ir vertę, kurią jai suteikia kontekstas, tuo tarpu tiesioginė reikšmė yra tiesiog leksinė, tačiau jų abiejų kilmė yra ta pati (Taylor: 2018, 168). Figūracija neapsiriboja vien žodžiais ar kitomis kalbinėmis išraiškomis, ji įvyksta sakinyje per predikacijos veiksmą. Tayloras, analizuodamas Ricoeuro figūracijos konceptą, pastebi: „struktūrizuojamoji figūracijos pusė suteikia mums prieigą prie kalbos ir socialinės įsivaizduojamybės koncepcijos, kurią galima analizuoti, jei suvokiame, kad ši kalba ir koncepcija skatina kūrybingąją, afektinę, labiau metaforinę figūracijos pusę“ (Taylor: 2019, xix). Ricoeuras vaizduotę suvokia kaip naujų konfigūracijų – naratyvinių, metaforinių ar institucinių – kūrimą, kurių niekada negalima prilyginti absoliučiam naujumui, nes tokios konfigūracijos visada remiasi prefigūracija, kitaip, išankstine struktūra, arba prieš-institucija [*pré-institution*], kuri reguliuoja ir suteikia energijos bet kokiai vaizduotės produkcijai. Tad prefigūracijos-konfigūracijos-refigūracijos trilypis veiksmas, kuris realizuojamas kalboje, yra aktualus tuo, kad atskleidžia Ricoeuro vaizduotės potencialą, padedantį ne tik reproduktyviai atkurti, bet ir veikti tikrovę, transformuojant ją kalbiniu lygmeniu.

2.4. Atmintis ir vaizduotė

2.4.1. Mentalinio vaizdinio vaizduotėje ir atmintyje skirtis

Filosofiniame diskurse mentaliniai vaizdai ir vaizduotė ilgą laiką buvo laikomi sinonimais, naudojamais kalbant apie mentalines reprezentacijas, nepriklausomas nuo tiesioginės juslinės įvesties. Keliamas klausimas: ar gali vienas egzistuoti be kito? Vieną įtakingiausių požiūrių išreiškė

René Descartes, kuris teigė, kad vaizduotė ir mentaliniai vaizdiniai yra glaudžiai susiję, tačiau skirtingi gebėjimai. Descartes pasiūlė, kad vaizduotė yra gebėjimas kurti ir manipuluoti mentaliniais vaizdiniais. Tuo tarpu Kantas teigė, kad vaizduotė vaidina pagrindinį vaidmenį pažinimo procesuose: yra atsakinga už juslinės informacijos sintezę ir organizavimą, o mentaliniai vaizdai yra šios sintezės produktas. Mentalinio vaizdinio ir vaizduotės skirtis buvo įvesta XIX amžiaus pabaigoje kaip techninė psichologijos mokslų sąvoka. Kognityviniai mokslai leidžia naujai pažvelgti į mentalinio vaizdinio ir vaizduotės sąvokas. Kognityviniai tyrimai, kai atliekama gili mentalinio vaizdo rekonstrukcija pagal žmogaus smegenų veiklą (Shen G., Horikawa T., Majima K., Kamitani Y.: 2019), parodė, kad mentaliniams vaizdiniais ir vaizduotei veikiant tarpininkauja skirtingos nervų sistemos, kurios sąveikauja tarpusavyje. Mentalinio vaizdinio kūrimas yra tik vienas iš vaizduotės gebėjimų, tačiau šis gebėjimas ilgai siejo vaizduotę su atmintimi. Produktyviosios ir reproduktyviosios vaizduotės skirtis suteikia labiau niuansuotą požiūrį į atmintyje ir vaizduotėje kylančius mentalinius vaizdinius. Mentaliniai vaizdiniai gali būti valingi (pvz., kai bandoma prisiminti, kas įvyko ar įsivaizduoti būsimą įvykį) arba nevalingai (pvz., kai sapnuojama). Atmintis kaip ir vaizduotė iškelia turinius, kurie reiškiasi valingų mentalinių vaizdinių pavidalu. Tačiau egzistuoja esminiai aspektai, kodėl negalime atminties ir vaizduotės keliamų vaizdinių laikyti ekvivalentiškais. Ricoeuras pabrėžia du esminius skirtumus, kurie skiria vaizduotę nuo atminties: intencionalumą ir laikiškumą. Ricoeuras teigia, kad atmintis ir vaizduotė yra eidetiškai skirtingi, tačiau tarpusavyje susiję procesai. Atmintis apima praeities patirties prisiminimą, o vaizduotė leidžia išplėsti patirtį už dabartinės akimirkos ribų. Vaizduotė – nukreipta į fantastinę plotmę, kai tuo tarpu atmintis – nukreipta į ankstesnę tikrovę. Išskirtinis vaizduotės produktyvumas pakylėja ją už vien reprezentacijos lygio. Ricoeuras siūlo kvalifikacinį skirtumą, traktuojant atmintį kaip „rekolekcijos-atsiminimo“ procesą, kuriuo siekiama tiksliai atkurti praeities įvykius. Kita vertus, vaizduotė apima „perkonfigūravimo“ procesą, pasitelkiant kūrybiškumą kuriant naujus, su tikrove nesusijusius vaizdus be laiko apribojimų. Ricoeuras vaizduotę supranta kaip į ateitį orientuotą fakultetą, galintį viršyti laikinus praeities suvaržymus. Vaizduotė turi galią projektuoti naujas perspektyvas, alternatyvias interpretacijas ir kūrybines galimybes. Vaizduotė peržengia tiesioginio stebėjimo ir atminties ribas, įsitraukia į simbolinį ir metaforinį mąstymą. Jos atvirumas transformacijai leidžia interpretuoti ir suprasti. Laikiškumas yra esminis aspektas, išskiriantis vaizduotės ir atminties sukurtus mentalinius vaizdinius. Atminties atveju sukuriamas laikinis žymuo tarp mentalinio vaizdinio ir prisimenamo dalyko *par excellence* (Ricoeur: 2004b, 6). Ricoeuras pabrėžia, kad atmintis, kaip suvokimo modifikacija, supina suvokiamą dabartį ir nesamą praeitį, išlaikydama tarp jų įtampą. Laikiškumas vaidina svarbų vaidmenį suvokiant atminties ir vaizduotės cirkuliaciją. Atmintis suteikia pagrindą vaizduotės persikūnijimams, leidžia įvertinti ateities galimybes transformuojant praeities

patirtį. Ricoeuras pabrėžia aktyvų vaizduotės ir atminties vaidmenį mūsų suvokime apie pasaulį, leidžiantį pasireikšti nesant dabarties elementams ir sukurti naujas reikšmes bei ryšius be tiesioginių stebėjimų.

Atminties ir vaizduotės atskyrimas, ypač mentalinio vaizdinio formavimo kontekste, yra sudėtingas filosofinis siekis. Ricoeuro eidetinio skirtumo samprata atskleidžia unikalias atminties ir vaizduotės savybes bei sąveiką. Pripažindami šių procesų papildomumą ir jų laiko dinamiką, įgyjame gilesnį supratimą apie jų vaidmenį formuojant mūsų patirtį ir interpretacijas. Tačiau reikia būti atsargiems, nes atminties ir vaizduotės sukurtų mentalinių vaizdinių susimaišymas gali sukelti klaidingų prisiminimų susidarymą. Ricoeuras pripažįsta, kad negalima pilnai atsiriboti tiek nuo platoniškojo: atmintis tai „aktualiai nesančio dalyko dabartyje esanti reprezentacija“ (Ricoeur: 2004b, 6), šiuo aspektu atmintis ir vaizduotė yra panašios, nes abi apčiuopia kažką nesamo (Hannoum: 2005, 125), tiek nuo aristoteliškojo: „atmintis yra praeities“ (*ibid.*), požiūrio į atmintį ir vaizduotę, ir remiasi jais, pabrėždamas sudėtingą atminties ir vaizduotės sąveiką. Prisiminimai pagal apibrėžimą yra praeities patirties, kuri šiuo metu nėra tiesiogiai patiriama, mentaliniai vaizdiniai. Panašiai vaizduotės produktai yra dalykų, kurių nėra mūsų artimiausioje aplinkoje ar patirtyje, reprezentacijos. Nepaisant vaizduotės ir atminties susietumo mentalinių vaizdinių atžvilgiu, vaizduotė Ricoeurui yra produktyvi ir nuo atminties skiriasi dviem svarbiais aspektais: intencionalumu ir laikiškumu. Vaizduotės produktyvumas yra tai, kas iškelia ją virš riboto reprezentacinio lygmens. Ricoeuras vaizduotę mato kaip į ateitį nukreiptą gebėjimą, kuris atveria daugiau galimybių, nei atmintis. Vaizduotės nevaržo laikiniai praeities ribotumai, ji turi galimybę išivaizduoti naujas perspektyvas, alternatyvias interpretacijas ir kūrybines galimybes, peržengti tai, kas tiesiogiai stebima ar prisimenama, ištraukti į simbolinį bei metaforinį mąstymą. Vaizduotės produktyvumas įgalina interpretaciją ir supratimą per savo atvirumą transformacijai.

2.4.2. Keturios pamatinės vaizdinio termino prasmės pagal Ricoeurą

Ricoeuras, nuolat ieško skirtingų disciplinų dialogo, todėl nenuostabu, kad hermeneutinę tradiciją papildė analizuodamas kalbos vaidmenį interpretaciniame prasmės steigimosi procese ir per fenomenologinę prieigą. Ricoeuras atlieka „hermeneutikos skiepą fenomenologijai“ (Sverdiolas: 2002, 232), o dėl šios hermeneutinės fenomenologijos viskas, kas yra suprantama, ateina mums kalbant apie mūsų išgyventą patirtį ir naudojant kalbą. Aktualiai naudojama šnekamoji kalba visuomet yra poliseminė ir bet koks kalbos naudojimas, kaip pabrėžia Ricoeuras, reikalauja interpretacijos. Pasak Ricoeuro, visos simbolinės sistemos sukuria ir perdaro tikrovę (Ricoeur: 1981,

255), šis teiginys yra atspirties taškas, kuriuo vadovaujantis plėtėja filosofinis diskursas vertinantis kaip per kalbą vaizduotė atveria sąmonės subjektą pasauliui ir *vice versa*.

Siekdamas išsiaiškinti vaizduotės produktyvumo apraiškas ir išlaisvinti ją nuo atkuriamumo primestų vaizdinių suvaržymų, Ricoeuras įveda termino „vaizdinys“ kvalifikavimą, kuri ypač naudinga išryškinant vaizduotės ir atminties vaizdinių skirtumą. Šią kvalifikaciją analizuosime per jos pristatymą Geniušo tekste „Fenomenologinė hermeneutika ir pragmatizmas: produktyvioji vaizduotė ir savirealizacija“ (Geniušas, 2022). Ricoeuras, atlikdamas hermeneutinį metodą, išskiria keturias pamatines žodžio vaizdinys prasmes:

1. Atvaizdas arba reprezentacinio pobūdžio vaizdinys, tiesiogiai atkartojantis kitą fizinį daiktą, materialų pagrindą turintis vaizdinys, nurodantis į realius dalykus;
2. Pėdsakas arba mentalinis vaizdinys iškylantis atmintyje, sapnuose ar svajonėse, neturintis išorinio materialaus pavidalo, tačiau nurodantis į realius dalykus;
3. Fikcija arba vaizdinys neturintis realių nuorodų, jis nurodo į apskritai neegzistuojančius dalykus;
4. Iliuzija arba vaizdinys pasižymintis tikrovės ir netikrumo painiojimu.

Šios keturios vaizdų kategorijos yra suskirstytos į dviejų ašių koordinacių sistemą, išskiriant horizontalią buvimo čia [*présence*] ir nebuvimo čia [*absence*] ašį, bei vertikalią tikėjimo ir netikėjimo ašį. Pripažįstant, kad vaizduotė veikia ir reproduktyviai, ir produktyviai, Ricoeuro vaizduotės sistema padeda atskleisti produktyviosios vaizduotės unikalumą. Iš visų keturių vaizdinio kategorijų tik fikcija yra produkuojančios vaizduotės rezultatas. Fikcija yra vaizdinio rūšis, kurioje reiškiasi vaizduotės produktyvumas. Ricoeuras fikcijų analizei skiria du didžiuosius savo veikalus – *Gyvoji metafora* ir *Laikas ir naratyvas*, kurie koreliuoja tarpusavyje ir turi būti skaitomi, anot Ricoeuro (1984, ix), kaip bendros fikcijų fenomenologijos sudedamosios dalys. Ricoeuras išskiria dvi pagrindines kalbines fikcijos formas tai – naratyvas ir metafora, „kiekvieno iš jų sukuriama reikšmės-efektai priklauso tam pačiam pagrindiniam semantinės inovacijos reiškiniui“ (Ricoeur: 1984, ix). Tiek naratyvo, tiek metaforos atveju kalboje perteikiamas naujas, dar neįvardintas prasminis turinys – produktyviosios vaizduotės produktas, arba semantinė inovacija. Galima teigti, semantinių inovacijų – metaforos ir naratyvo, analize Ricoeuras parodo kaip produktyvioji vaizduotė leidžia kūrybiškai vartoti kalbą (Norkus: 1996, 212). Kaip pastebi Dosse, išsivadavimas iš aporiškų percepcijos teorijų, yra įmanomas per vaizduotės kaip semantinei inovacijai atviros kalbos vartojimą (2017, 145). Pastebime du semantinių inovacijų išskirtinumus: jos veikia socialinėje plotmėje ir praplečia kalbinės sistemos prasmų lauką. Heterogeniškų elementų sintezė yra tai, kas bendrina naratyvą ir metaforą kaip semantines inovacijas. Abejais atvejais kalboje atsiranda naujas dalykas – kuris dar nėra pasakytas ar užrašytas, o tai liudija produktyviosios vaizduotės funkciją.

Todėl, kad veikia kalboje, produktyvioji vaizduotė turi galimybę realizuotis semantinių inovacijų pavidalu.

2.5. Pirmoji semantinė inovacija: metafora

Kaip teigia Ricoeuras, metafora yra viena iš produktyviosios vaizduotės dėka kalboje steigiamų semantinių inovacijų. Aptardamas metaforą Ricoeuras, visų pirma stengiasi išardyti įprastą perspektyvą, kuri metaforą sugretina su tiesa. Jis teigia, kad metaforiniai teiginiai gali perteikti tiesą, nes jais siekiama giliau pažodinės prasmės ir sukuriama galimybės prieiti prie reikšmių, kurios nėra lengvai prieinamos tiesiogine kalba. Šis metaforinis „matymo kaip“ momentas turi potencialą transformuotis į giliausią „būti kaip“ formą ontologiniu lygmeniu (Ricoeur: 2004a, xi).

Ricoeuras pabrėžė, kaip „metafora gali ištrūkti iš egzistuojančių kategorizavimo formų.“ (Taylor: 2018, 157). Kitaip tariant, metafora yra pavyzdys to, kaip mes galime išsivaduoti iš jau egzistuojančių kalbinių kategoriškumų (Taylor: 2019, xix). Metaforiniai teiginiai atitrūksta nuo visų referencinių nuorodų (Dosse: 2017, 145), todėl metaforiniame procese veikianti produktyvioji vaizduotė yra mūsų kompetencija sukurti naujas logines prasmes predikatyvinės asimiliacijos būdu, nepaisant mūsų dabartinių kalbos kategorizavimo pasipriešinimo.

Pasak Ricoeuro, metafora veikia interpretacijos sferoje. Todėl metafora pranoksta buvimą tik kalbiniu ornamentu ir pasitarnauja kaip fundamentalus būdas suprasti pasaulį, per metaforinius tikslus, kurie apjungdami kelis tiesiogiai nesujungiamus polius, suteikia prieigą prie prasmės: „metafora vienu metu yra ir distancijos forma ir priemonė tai distancijai sumažinti, jeigu kalbėsime apie konfliktą, kurį ji savyje nešasi - tarp senos reikšmės, kuri priešinasi savo pakaitalui ir naujos reikšmės, kuri pati sau atveria kelią į potencialų relevantiškumą“ (Dosse: 2017, 148). Metafora pasirodo kaip naujos ir senos prasmės konfliktas, kuris priešinasi kalbos uždaramui savyje.

Aristotelis teigia, kad „mokėti gerai išsireikšti metaforomis <...> atitinka sugebėjimą pamatyti panašumus“ (Ricoeur: 2004a, 103) - tai yra sujungti kartu dalykus, kurie atrodė labai tolimi. Metaforą Ricoeuras mato kaip tiltą tarp kalbos ir pasaulio, lingvistinį įrankį, kuris įgalina apčiuopti tikrovę, nepasirodančią kitoms pažinimo sferoms. Metafora Ricoeurui neegzistuoja kaip atskiras reiškinys, izoliuotas nuo socialinės plotmės. Metafora yra sociali, veikianti tam tikrame kultūriniame ir kalbiniame kontekste; metafora yra platesnio kalbinio ir prasminio tikslo dalis. Metaforos atveju naujos semantinės reikšmės demonstruoja kaip vaizduotė gali kurti dalykus pagal tam tikras taisykles.

2.6. Antroji semantinė inovacija: naratyvas

Naratyvo kaip semantinės inovacijos reikšmė pamatoma siužete, kuomet atskiri elementai ir įvykiai sujungiami į bendrą visumą kuria naują sintezę. Siužetu kaip įrankiu relevantiški tikslai, priežastys ir galimybės yra sujungiami į laikinę visumą, kuri išsipildo veiksmo. Kaip pastebi Amalricas, naratyvo atžvilgiu, vaizduotės sintezės veiksmas pasireiškia per siužeto sukūrimą: įvairūs aspektai, tokie kaip veikėjai, tikslai, priežastys, galimybės ar aplinkybės, sujungiami į bendro, įtikinamo veiksmo laikinę vienybę per siužetą (Amalric: 2017, 97). Įsiužetinimas veikia tarsi pagrindas, per kurį galime suteikti savo patirtims reikšmę. Anot Ricoeuro, naratyvai atlieka dvigubą funkciją: jie ir reprezentuoja, ir interpretuoja tikrovę. Naratyvo atliekamas įsiužetinimo veiksmas suskirsto įvykius į prasmingą seką, kuri išryškina priežastinius jų ryšius. Radijo dialoge diskutuodamas su Castoriadžiu Ricoeuras pabrėžia, kad ta pati istorija gali būti papasakota skirtingai ir keičiasi priklausomai priklausomai nuo jos pasakojimo perspektyvos (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 4). Todėl mes negalime kalbėti apie tik reproduktyvų jau esančių elementų kombinavimą, fiksuotų elementų kombinacija projektuojama ir išsipildo statiškose struktūrose, kurios yra atitrūkusios vienos nuo kitų. Tuo tarpu Ricoeuras (*ibid.*) kalba apie įsiužetinimo procesą, kuris vyksta elementų refigūracijos judesyje. Įvykis tuo tarpu yra apibrėžiamas per savo atliekamą rolę istorijoje, kurią kažkas pasakoja. Kažkas gali būti vienos istorijos elementu, bet nebūti kitos. Vieno naratyvo atžvilgiu elementas gali būti kertinis, kito naratyvo atžvilgiu visai nesvarbus. Todėl nėra elementų, kurie būtų kaip nors iš anksto fiksuoti. Ricoeuro mąstymas apie vaizduotės produktyvumą yra poietinis-praktinis, kuris niekuomet nepastato vaizduotės į radikalios kilmės poziciją, bet visuomet suteikia vaizduotei produktyvios terpės statusą (Amalric: 2017, 95).

Ricoeuras (1984, xi) pabrėžia, kad pasakojimas, kaip žmogaus veiksmų reprezentacija, iš esmės įkūnija aristotelišką mimezę. Kad pasakojimo siužetas būtų prasmingas, jis remiasi prasmingomis tikrovės veiksmo struktūromis ir yra kuriamas imituojant. Nors pasakojimai atsiranda iš anksto egzistuojančiose kalbos sistemose, jų įkūnijimas kaip produktyvios vaizduotės forma leidžia jiems pertvarkyti semantines pačios kalbos ribas. Ricoeuras pabrėžia, kad šios vaizduotės naujovės materializuojasi ne *ex nihilo* (Ricoeur: 1984, 69). Vietoj to, pasakojimas veikia kaip kalbinis įrankis, per kurį vaizduotė sukuria naujoves. Paprasčiau tariant, siužetas sukuria žmogaus veiksmų konfigūraciją, kuri iš naujo interpretuoja mūsų kasdienės patirtis, remdamasi jų ankstesne simboline prefigūracija (Amalric: 2017, 97). Naratyve jungiami elementai neegzistuoja kaip atskiri istorijos kintamieji; greičiau „tapę naratyvo dalimi, pertekliniai veiksmai įgauna poetinę dimensiją“ (Aleksandravičius: 2023, 17). Transformuojanti naratyvo galia slypi jo gebėjime perkonfigūruoti

simbolinius kasdienių patirčių elementus, kuriant poetines dimensijas ir novatoriškas prasmes produktyviai sąveikaujant kalbai ir vaizduotei.

2.6.1. Socialinė naratyvo plotmė: etinė ir istorinė atsakomybė

Ricoeuro plėtojamoje hermeneutikoje pastebėtina, kad vaizduotė yra ne tik kaip pažinties su savimi ir tikrove plotmė, bet ir susilietimo su Kitybe vieta. Kolektyvinis naratyvas, niekada nebūdamas pastovus, susiduria su iškreiptumo problema, kuri kviečia apsvarstyti kiek apskritai žmogui yra įmanoma pasiekti Kitybę. Kiek aš atsiveriu Kitybės akivaizdoje ir kiek Kitybė dalyvauja mano asmens steigtyje? Kiekvienas turime savo unikalią laiko-vietos erdvę ir perspektyvą, bet galime save suprasti kaip vieną asmenį tarp kitų ir galime siekti pažinti kitų žmonių perspektyvas, ir išlaikyti etinį motyvą. Ricoeuro požiūriu, mūsų kūniškai lokalizuoti požiūriai mums komunikaciją padaro reikalingą ir galimą per *logos*, kuris siekia peržengti šiuos lokalumus. Jacques Derrida radikaliai prieštarauja idėjai, kad mes galime pilnai prisileisti Kitybę: „kiekviena Kitybė yra absoliuti Kitybe“^o (*tout autre est tout autre*)“ (Derrida cit. pg. Kearney, 2021: 268). Tuo tarpu Ricoeuras įsitraukia į diskusiją pripažindamas, kad Kitybės supratimas yra sunkus, tačiau nėra neįmanomas. Ricoeuro hermeneutinis skiepas fenomenologijai, išplėtoja metodą nuo tekstinės analizės iki interpretacijos vykstančios tarp subjekto sąveikos su Kitybe.

Interpretuodamas Ricoeurą, Kearney'us (1995: xvi) atsigręžia į vaizduotės ir veiksmo, naratyvo ir tikrovės sąveiką, kad būtų sukurtas hermeneutinis vaizduotės modelis, kuris pranoksta subjektyvų egocentriškumą ir skatina etišką bendravimą su kitais. Kearney'us teigia, kad poetika ir etika nėra priešiškos viena kietai prieštaraujančios ir pilnai atsiskiriančios sąvokos, o veikia susilieja formuojant intersubjektyvią kultūrą, kurioje egzistuojame vienas kitam (*one-for-the-other*), taip sustabdydami norą dominuoti (*ibid.*). Tokios hermeneutinės vaizduotės paradigma yra poetinis tekstas, kviečiantis įeiti į jo kitoniškumą ir atpažinti jame save, o kartu priimti tai, kas skiriasi. Kitaip tariant, poetika tarnauja etikai, nes leidžia kitaip įsivaizduoti kitą. Poetiškas vaizduotės gestas iš prigimties yra etiškas, nes apima dialogą, klausinėjimą ir atvirumą kitoniškumui. Kearney'us siekia pristatyti poetikos ir etikos konvergencinį santykį ir tai kaip hermeneutinė vaizduotė gali praturtinti abiejų sąvokų supratimą. Kearney'us atsiremia į Ricoeurą: „argi negalima sakyti, kad poetika ir etika, bendrai pranokdamos teorinį protą, sukuria tam tikrą sąjungą? Ricoeuras tokios sąjungos kilmę randa vaizduotės naratyvinėje funkcijoje“ (Kearney, 1995: xiv). Naratyvas atveria kelią interpretacijai, suprantančiai Kitybės išraiškas jo konteksto fone ir keičiančiai konteksto supratimą pagal atskiras išraiškas: „naratyvinė vaizduotė sudaro sąlygas įtraukti Kitą į bendrą etinį lauką“ (Gelūnas, Sabolius, 2015: 143). Ricoeuras teigia, kad kalbinis svetingumas yra tarsi Kitybės *parole* apgyvendinimas

savyje, lygiagretus Kitybės žodžio priėmimui į savo namus (Ricoeur cit. pg. Kearney, 2021: 226). Galima sakyti, kad naratyve inovatyviai realizuojasi Gadamerio hermeneutinis „horizontų susiliejo“ principas. Kalba kaip bendras vardiklis apjungia du skirtingus horizontus ir padaro juos prieinamus bendrai interpretacijai. Kaip teigia Kearney’us: „būti žmogumi reiškia interpretuoti, o interpretuoti reiškia versti“ (2021: 226). Šiuo aspektu taip pat pasitvirtina žmogaus kaip kuriančios būtybės kalbinis išskirtinumas, leidžiantis „kalbėti ne tik apie prasmingus ir skirtingose kultūrose bent jau struktūriškai panašius pasaulio patyrimo būdus, bet ir apie pasakojimus kaip bendrą fikcinę erdvę, įsivaizduojamą, kuri, būdama kuriama, kartu „pati“ kuria veikdama kuriančiuosius“ (Gelūnas, Sabolius, 2015: 145). Panaudojant tam tikrą bendrumą turinčiai žmonių grupei suprantamą kalbos išraišką, per vaizduotę kuriamas tikrovės vaizdas tampa priimtinesnis. Ne veltui tuose pačiuose naratyvuose, kurie aptinkami skirtingose kultūrose, fiksuojamas figūratyvinis pokytis, kuris priartina naratyvą prie tos kultūros kolektyvinėje vaizduotėje gyvuojančios tikrovės, nors ir išlaikant chronologines sąsajas siužete. Ricoeuro indėlis į hermeneutiką pasižymi novatoriška įžvalga, kad naratyvas yra subjekto *aš* ir Kitybės bendro pasaulio sąlyga. Naratyvumo poetiškumas Ricoeuro požiūriu turi turėti etinės atsakomybės detalę, kurią mes „įsiskoliname“ mirusiems. Todėl naratyvinė vaizduotė kaip, teigia Ricoeuras, turi etinį įsipareigojimą, kuris pasireiškia per tris aspektus: gebėjimą liudyti praeities tikrovę; gebėjimą padaryti esamus tuos, kurių nėra, ir „Kitus“ nei mes patys; gebėjimą numatyti ateities galimybes teisingumo atžvilgiu. Naratyvas yra interpretacijos kelias, leidžiantis suvokti Kitybės išraiškas ir keičiantis konteksto supratimą pagal skirtingas išraiškas. Ricoeuro požiūriu, kalbinis svetingumas ir naratyvas sudaro sąlygas įtraukti Kitą į bendrą etinį lauką. Naratyvinė vaizduotė turi etinį įsipareigojimą, kuris apima gebėjimą liudyti praeities tikrovę, padaryti esamus tuos, kurių nėra, ir numatyti ateities galimybes. Etika ir poetika, kaip teigia Kearney’us, yra vienas kitą papildantys konceptai, kurie sujungia etinę skolą socialinei atminčiai su poetine galia pasakoti, atsirandant istorinei atsakomybei.

Svarbu pastebėti, kad Ricoeuras kalbėdamas apie atmintį, neatskiriama kalba ir apie užmiršimą. Naratyvai, sekant Ricoeuro minties logika, yra konstruojami, o ši konstrukcija gali būti motyvuota ir orientuota ne tik tiesos, bet ir gėrio. Tai reiškia, kad moralė reguliuoja atminties naratyvus. Net pamirštas įvykis yra mūsų asmeninio laiko dalis, nes tai, kad jis buvo pamirštas, nereiškia, kad jo nėra ar nebėra. Čia norėsiu įtraukti Bergsono poziciją užmaršties klausimo atžvilgiu, kuri bus beveik priešinga Ricoeuro pozicijai, nes Bergsonui užmiršimas yra pilnas ištrynimasis (Dessingué, 2011: 174). Ricoeuro nuomone, užmiršimas gali tapti nesenstančiu šaltiniu ir negali būti laikomas tik ištrynimu:

Užmiršimas ir atleidimas, atskirai ir kartu, yra viso mūsų tyrimo horizontas. Atskirai, kiek jie priklauso atskirai problematikai: užmaršumas, kaip atminties ir patikimos praeities problematika; atleidimas, kaip kaltės ir susitaikymo su praeitimi sprendinys. Kartu, kadangi jų atitinkami maršrutai susikerta vietoje, kuri nėra *vieta* ir kurią geriausiai nurodo terminas „horizontas“ (Ricoeur, 2004, 412).

Ricoeuras pamiršimą laiko galimu lūkesčių pasauliu arba „užmiršimo rezervu“. Ši užmiršimo kaip „atsargos“ ir „ištrynimo“ paradigma yra to, ką Ricoeuras vadina „nerimą keliančia grėsme, kuri yra užpakalinėje atminties fenomenologijos ir istorijos epistemologijos plane“, tačiau tuo pat metu Ricoeuras svarsto atminties patikimumo, istorijos tikrumo problemą ir problemą, kurią atmintis gali formuoti dėl savęs egzistavimo ir sugyvenimo su kitais (Dessingué: 2011, 174). Tad, Ricoeuras iškelia etinio neutralizavimo neigimą ir praeities atvėrimą svarstymui, kuris nebūtinai yra historiografinis. Atminties tyrimo atvėrimas žmogaus prigimties tiesai taip pat veda prie „atleidimo“ sąvokos. Anot Ricoeuro, atleidimas gali būti praktikuojamas ir atskleistas tik individualiai ir tiesiogiai iš aukos kaltininkui. Atleidimas gali būti laikomas aktyvia ir savanoriška priežiūra, kitaip tariant, kaip etišku užmiršimo panaudojimu.

Naratyvai pasitelkiami istorijai prisiminti, atpasakoti, bet kaip dialoge pamini pats Ricoeuras, ta pati istorija gali būti papasakota skirtingai priklausomai nuo to kas ir tokiu tikslu pasakoja. Vienam svarbūs ir įsiminę elementai, kitam praslysta pro akis. Pavojus, kad pasitelkus naratyvus galima įtikėti, kad iš tikrųjų matai kaip viskas įvyko praeityje, o ne „tarsi“ [*comme si*] matytum kaip įvyko. Naratyvinė vaizduotė primena mums apie mūsų etinę atsakomybę gerbti „praeities tikrovę“ ir prisiminti savo skolą praeičiai. Poetika pasitarnauja etikai kaip įrankis priminti mūsų skolą tiems, kurie kentėjo, mirė ir yra pamiršti. Naratyvinė vaizduotė tokiu būdu padeda prisiminti apleistus istorijos „Kitus“. Vaizduotė išlieka etiškai atsakinga istorinei atminčiai - ji neleidžia atkurtai Kito situacijai tapti redukuotai į subjektyvumą. Ji atsisako skirtumą absorbuoti į tapatumą. Tad, kai sakome, kad naratyvinė vaizduotė mums pateikia analogijas praeities tokios, kokia ji iš tiesų buvo, mes suprantame, kad „tokia, kokia iš tiesų buvo“ yra dvejetainis buvimo/nebuvimo įvaizdis. Būtent per empatiją ir vaizduotę svetimas *Kitas* priartinamas prie subjekto. Be to, Kearney'us teigia, kad pasakojimo vaizduotė turi turėti dvigubą ištikimybę praeičiai kaip vienodumą ir skirtumą. „Naratyvinė vaizduotė „sukabina“ emocijas su bendromis fikcijomis ir įtikrovina fikcijas per jų diktuojamas etines praktikas, skatinamas emocijų. Tai nereikalauja nei prigimtinių esmių ar transcendentinių pagrindų postulavimo, nei leidžia atmetinai reliatyvistiškai teigti, kad kaip kam atrodo, taip ir yra“ (Gelūnas, Sabolius: 2015, 150). Perkėlimo procesas pagal analogiją padeda mums perkelti save į svetimas akimirkas, tuo pačiu pripažįstant jų skirtingumą kaip atskirą ir tolimą.

Naratyvinis praeities pasisavinimas veikia pagal dvigubą atsakomybę: praeitį kaip dabartį ir praeitį kaip praeitį. Grožinė literatūra gali pasitarnauti istorijai, o ši paslauga apima ir etinius, ir poetinius aspektus. Jau Aristotelis retorikoje pripažino, kad istorikai taiko literatūrinės technikas, norėdami ryškiai iškelti kokį nors praeities įvykį ar asmenybę skaitytojo protui:

Aristotelį iš Ricoeuro pozicijų interpretuojančiam Kearney'ui aktualiausia tai, kad poetika pasiūlo vaizduotei siužetus, kurie susieja etinius žmogaus pasirinkimus bei juos grindžiančias vertybes (ar ydas) su laime arba nelaime. Vertybės, būdamos *phronesis*, o ne *theoria* objektu, reikalauja kitokio nei faktinio pagrindo. Apie šį pagrindą liudija Aristotelio skirtis tarp poezijos ir istorijos: „Poezija paprastai išreiškia tai, kas universalu, o istorija – tai, kas konkrečiau“ (Gelūnas, Sabolius: 2015, 142).

Tačiau figūrinis „tarsi“ neturėtų virsti tiesioginiu įsitikinimu, kuris gali sukelti „buvimo haliucinacijas“ ir ragina istorikus būti etiškai budriems, kad būtų išlaikyta tinkama dialektinė pusiausvyra tarp empatiško tikėjimo ir kritinio netikėjimo. Tad įvardinama dvejopa vaizduotės atsakomybė. Visų pirma, naratyvinė vaizduotė mums suteikia rekonstruotus praeities pavidalus, kurie mums leidžia pamatyti ir išgirsti praeities įvykius. Kita vertus, vaizduotė tuos rekonstruotus pavidalus priima kaip iš tikrųjų egzistavusius. Čia susitinka praeitis tokia, kokia ji iš tiesų buvo su tuo kaip mes ją atpasakojame naratyviniame pasakojime. Naratyvas kaip semantinė inovacija pasitarnauja socialiniu lygmeniu, nes gali transformuoti tikrovės supratimo perspektyvas jas apjungiant į naratyvinę visumą prieinamą kiekvienam subjektui bendrame simboliniame lauke. Naratyvas formuoja ir įprasmina subjektyvias patirtis socialiniame lygmenyje. Kadangi naratyvai nėra fiksuoti, nekintantys esiniai, Ricoeuras pabrėžia interpretacijos svarbą. Naratyvo interpretacijos problema yra jos atvirumas fikcijai ir iškreiptumui, kuriems išvengti pasitelkiami naratyvinės vaizduotės etiniai ir istoriniai įsipareigojimai. „Ricoeuras pasakojimą ir metaforą laiko dviem lygiagrečiomis produktyviosios vaizduotės funkcijomis ir kartu - dviem „langais į žmogaus kūrybiškumo paslaptį“ (Norkus: 1996: 212). Naratyvo, kaip vaizduotės kalbinio įrankio, momentas parodo produktyviają vaizduotės funkciją praplėsti kalbinėje sistemoje randamų elementų prasminį lauką.

3. Castoriadžio produktyviosios vaizduotės samprata

3.1. Tradicinio požiūrio kritika

Castoriadis priešinasi reproduktyviosios vaizduotės tradicijai, tačiau, priešinai nei Ricoeuras, kritikuoja ir Kanto artikuliuojamai produktyviosios vaizduotės charakteristikai. Kantiškoji perspektyva, kuri pabrėžia vaizduotės transcendentalinį gebėjimą intuityviai reprezentuoti objektą jam aktualiai nesant, pasak Castoriadžio (1997, 322), pernelyg sujuslina subjekto vaizduotę ir nepajėgia pilnavertiškai kalbėti apie vaizduotės produktyvumo radikalumą. Kanto teorijos problema - per didelis dėmesys vaizduotės subjektyvumui, dėl kurio nepilnavertiškai įvertinama socialinės dimencijos vaizduotei svarba. Castoriadis laikosi pozicijos, kad vaizduotės filosofija prasideda tuomet, kai pavyksta transcendentuoti subjektyvios pozicijos pasaulyje uždaramą, tiek biologinę, tiek socio-istorinę prasmėmis. Subjektyvumas įpozicionuoja žmogiškos tikrovės patyrimą, o taip pat sukuria dvigubą laikiškumą (praeities ir ateities), kuriame subjektas veikia nuolatos judančioje dabartyje. Šis subjektyvumas presupponuoja žinojimą, ką reiškia patirti tikrovę tokią, kokia ji pasiekama žmogui kaip atskiram subjektui, ir tuo pačiu žinojimą, ką reiškia gyventi visuomenėje, kur patys svarbiausi dalykai – socialinės įsivaizduojamybės signifikacijos. Castoriadis pabrėžia, kad pirmojo asmens patirtis, kuri man pasireiškia kaip *mano* nėra tik *mano* todėl, kad egzistuoja biologinis ir socialinis bendrumas, kurio dėka, mes galime susikalbėti. Šis bendrumas nėra perceptinis, jis yra įsivaizduojamybės kūrinys (Castoriadis: 1997, 325).

Castoriadis akcentuoja, kad vaizduotę sudaro du svarbūs aspektai: išorinis ir vidinis. Pirmu aspektu, vaizduotė sukuria bendrinį *savo* pasaulį, kuriuo galima sėkmingai dalintis su kitais, šiuo atžvilgiu vaizduotė produkuoja plotmę bendrumui. Antruoju aspektu, kuris yra fiziškai singularus, produkuojamas pasaulis, kurį kiekvienas subjektas pasiekia tik individualiai. Castoriadis teigia, kad vaizduotė negali būti pilnavertiškai įvertinta išskirtinai subjekto lygmenyje, neįtraukiant jo socialinio ir istorinio konteksto. Vaizduotė nėra izoliuota geba – ją formuoja socialinės ir kultūros aplinkybės. Vaizduotė yra veikiamą kolektyvinių įsitikinimų, vertybių ir simbolių, kuriuos primeta visuomenė. Vaizduotė Castoriadžiui yra ne tik biologinis, bet būtina ir socialinis individo būties dėmuo. Tad Castoriadžiui subjekto vaizduotė ir socialinė įsivaizduojamybė yra viena nuo kitos priklausančios vaizduotės plotmės, kurios išsipildo tik mąstant apie abu šiuos elementus vienyje.

Kanto produktyviosios ir reproduktyviosios vaizduotės skirtis Castoriadžiui atrodo problematiška dar ir dėl to, kad Castoriadžiui produktyvumas nėra tik iš anksto egzistuojančių jutiminių elementų pertvarkymas. Castoriadis kritikuoja kantiškai suprantamą produktyvumo sąvoką,

sakydamas, kad ji yra per daug reproduktyvi, nes kildinama iš išankstinių sąlygų ir kategorijų. Pasak Castoriadžio, Kantas nemato kuriančiosios vaizduotės funkcijos kognityvinėje srityje. Castoriadis teigia, kad egzistuoja radikali arba kūrybinė žmogaus vaizduotės dimensija, kuri peržengia vien tik reproduktyviają vaizduotės galią. Šia prasme žmonės turi galimybę įsivaizduoti ir kurti naujas socialines ir politines institucijas, normas ir vertybes, kurios nėra iš anksto nulemtos esamų struktūrų. Kanto produktyviosios vaizduotės kritikoje išryškėja du svarbūs Castoriadžio požiūrio į vaizduotę aspektai: (a) vaizduotė yra radikali, gebanti kurti absoliutų naujumą; (b) vaizduotė turi būti mąstoma socialiai, išlaikant „socialinę įsivaizduojamąbę steigiančių signifikacijų reliatyvumą“ (Sabolius: 2021b, 254).

3.2. Radikalioji vaizduotė

Castoriadis skirsto vaizduotę į du tipus: pirminę ir antrinę. Šiuos tipus puikiai reziumuoja Sabolius (2021a, 70): antrinė vaizduotė iš esmės yra reproduktyvi, imituojanti, priimanti schemas ir jomis veikianti; tuo tarpu pirminė vaizduotė, Castoriadžio vadinama radikaliąja, siekia kūrybos per išsilaisvinimą, autonomiją ir schematizavimo procesų nutraukimą. Antrinė vaizduotė siejama su vaizdu, kai tuo tarpu pirminė vaizduotė – su kūrybos idėja. Produktyvioji vaizduotė yra radikali, nes gali kurti absoliutų naujumą. Castoriadžio naudojamas radikalumo sąvokos apibrėžimas prieštarauja antrinei vaizduotei, kuri tik atkuria, arba konfigūruoja (dažniausiai atlieka abu veiksmus) prasmes, sampratas. Pirminė vaizduotė Castoriadžiui yra dar iki atskirties tarp tikrovės ir fikcijos. Kitaip tariant, realybė mums egzistuoja – *tout court* – taip kaip egzistuoja todėl, kad egzistuoja radikali vaizduotė (Castoriadis: 1997, 321). Kūrimas, kuris įvyksta radikalią vaizduotės dėka, yra visų pirma kuriantis kalbą ir, žinoma, institucijas. Nei singuliari *psyche* kaip tokia, nei gyvenimas kaip toks, negali produkuoti institucijų ir kalbos. Supratimas ir mąstymas yra socialiai institucionuoti, net jeigu institucijos remiasi į vidines galimybes ir kyla iš žmogaus *psyche*.

Vaizduotės produktyvumą Castoriadis pavadina kūryba, tarsi forma galėtų atsirasti iš absoliučios beformybės. Castoriadis gina tezę, kad vaizduotė yra radikali, galinti kurti absoliutų naujumą. Kuriančiąją vaizduotę Castoriadis suprantą kaip vaizduotę kylančią iš niekio – *ex nihilo* (tačiau ne *in nihilo* ar *cum nihilo*). Castoriadis radikale vaizduote laiko singuliaraus individo *psyche* arba *siela* taip kaip ją pastebėjo ir aprašė Arsitotelis, ir kuri iki šiol dar nerado tinkamos savo vietos centrinėje subjekto filosofijoje, o tuo labiau radikaloje socialinėje įsivaizduojamąbėje, kuri, pasak Castoriadžio, apskritai ignoruota per visą filosofijos, sociologijos ir politikos istoriją (Castoriadis: 1997, 319). Vaizduotė tampa radikali, kai jos nebedeterminuoja materija, kuria operuojama kūrybos procese. Kitaip sakant, radikalioji žmogaus *psyche* vaizduotė realizuojasi savi-defunkcionalizavime.

Defunkcionalizacija įgalina *psyche* tapti objektais sau. Castoriadis gina kūrybos sąvoką, teigdamas, kad ją reikia suvokti kaip radikalų naujovės steigimą egzistuojančiose bendros tikrovės sistemose. Castoriadis primygtinai kalba apie vaizduotę kaip kuriančią naujas formas – mene, politikoje ir moksluose – ko visiškai negalima redukuoti iki esamos tvarkos ir egzistuojančių determinacijų.

Castoriadžio radikali vaizduotė yra perceptualių kvalijų [*quale*] ir neloginių formų šaltinis, kuri įgalima bet kokią *būtį-dėl-savęs* sukurti sau pačiai tinkamą pasaulį, kuriame pati save pozicionuotų (Castoriadis: 1997, 326). Kitaip sakant, net jeigu kiekvieno subjekto vaizduotės percepciniai komponentai būtų identiški, vis tiek kiekvienos vaizduotės produktas būtų sukurtas bendrai veikiant singuliariam išoriniam ir vidiniam subjekto lygmeniui. Singuliarumas pasitarnauja kaip esamų formų destrukcija – galimybė naujai interpretuoti eidetines formas, tačiau ši galimybė įgyja prasmę tik dėl bendro socialinio konteksto, kuris ją įreikšmina.

3.3. Institucija

Institucija – tai individo kūrybos bei socialinės įsivaizduojamybės produktas, kuris nėra tik primestas individams išorinių autoritetų, bet yra autonomiškas pačių individų kūrybos rezultatas. Castoriadis žvelgia į instituciją kaip į fundamentalų konceptą, be kurio negalėtų būti keliamas visuomenės klausimas (1997, 189). Jis teigia, kad institucijos, tokios kaip politinės sistemos ar ekonominės struktūros, nėra fiksuoti ar natūraliai atsirandantys dariniai, bet yra socialinės konstrukcijos, kurias formuoja ir atspindi kolektyvinis konkrečios visuomenės įsivaizdavimas. Be to, Castoriadis teigia, kad institucijos nėra statiškos, o greičiau vystosi ir laikui bėgant keičiasi, reaguodamos į kolektyvinės vaizduotės pokyčius. Jis teigia, kad santykis tarp institucijų ir įsivaizduojamybės yra abipusis, abu įtakoja ir formuoja vienas kitą. Sabolius pabrėžia, kad Castoriadžiui „socialinė plotmė grindžiama įsteigtosiomis institucijomis, kuriose struktūruojamas žmogiškųjų santykių laukas“ (Sabolius: 2021a, 66). Kiekvienos visuomenės institucijos ir socialinės įsivaizduojamybės signifikacijos yra laisvi atitinkamo anoniminio kolektyvo kūriniai, kurie nėra nei priežastingai sukuriami, nei racionaliai išskaičiuojami:

Sau pačiai visuomenė niekada nėra gendančių ir pakeičiamų individų, gyvenančių vienoje ar kitoje teritorijoje, kalbančių ta ar kita kalba, išoriškai praktikuojančių vienus ar kitus papročius, rinkinys. Priešingai, šie asmenys „priklauso“ šiai visuomenei, nes dalyvauja jos socialinės įsivaizduojamybės signifikacijose, jos „normose“, „vertybėse“, „mituose“, „reprezentacijose“, „projektuose“, „tradicijose“ ir

kt. ir todėl, kad jie dalijasi (nesvarbu, ar jie tai žino, ar ne) valia nuolat būti šios visuomenės nariais“ (Castoriadis: 1997, 261).

Visuomenės institutas yra žmogaus pasaulio kūrimas (daiktų, tikrovės, kalbos, normų, ir t.t.) ir, pačio žmogaus individo sukūrimas, kuriame masiškai įterpta visuomenės institucija (Castoriadis: 1997, 269). Institucijos Castoriadžiui yra ne tik nusistovėjusių socialinių konfigūracijų darinys, bet ir nuolat besikeičiančio kūrybinio proceso dalis, produktyviosios vaizduotės rezultatas. Institucija negali būti vertinama kaip statiška ir nepakeičiama struktūra, verčiau turime ją suprasti kaip bendrą save kuriančios visuomenės rezultatą, atvirą pokyčiams bei transformacijoms, tam, kad prisitaikytų prie kintančių sąlygų ir poreikių.

Nors su institucija susiduriame kaip tu iš anksto nustatyta struktūra, šioje struktūroje Castoriadis apčiuopia potencialą transformacijai, kuri vyksta net esant išoriniams ir vidiniams suvaržymams. Išoriniai suvaržymai tai tokie kaip biologinės žmogaus savybės ar natūrali aplinka kurioje randasi visuomenė. Pasak Castoriadžio (1997, 333), socialinės institucijos turi atkurti šią demenciją savo pasaulio reprezentacijose ir savasties kūrime. Dialoge su Ricoeuru, Castoriadis pateikia empirinį pavyzdį: pirmoji gyva ląstelė Žemėje reprezentuoja kažką naują pirmapradžio vandenyno atžvilgiu. Žinoma, ji nėra absoliučiai nauja, ji reguliuota, negalinti pažeisti tam tikro skaičiaus taisyklių. Tas pats galioja kalbant apie Wagnerio operas: jis negali peržengti tam tikrų muzikinių taisyklių, ar kitų taisyklių susijusių su jo biologiniu metabolizmu, tačiau jis sukuria pasiūlo harmonijas, kurios iki jo kūrybos atrodė absurdiškai nederančios (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 6). Kaip pastebi Sabolius, Castoriadžio teorija vaizduotės veikimą suvokia kaip biologiniu požiūriu perteklinį veikimą (Sabolius: 2021a, 74). Vaizduotė susijusi su veiksmis, kurie, net ribojami biologinių taisyklių, išlaiko racionalaus naujumo galimybę. Ši plotmė, žinoma, yra aptinkama ir kalboje kaip kodas. Kodo aspektas kalboje yra oponuojantis, bet kartu ir neatskiriamai susipynęs su kalbos poetiniu aspektu (Castoriadis: 1997, 333). Kita vertus, vidiniai suvaržymai tai suvaržymai susiję su „žaliava“ iš kurios visuomenė save kuria – tai yra Aristoteliška *psyche*. *Psyche*, pasak Castoriadžio (1997, 333), turi būti socializuota, o tam, kad tai nutiktų, ji turi apleisti savo pačios pasaulį, savo susikurtas reikšmes ir priimti socialiai sukurtus ir vertinamus objektus, orientacijas, veiksmus ir roles:

Kai atsižvelgiame į neįtikėtiną žinomų visuomenės tipų įvairovę, beveik susimąstome, kad socialinė institucija gali padaryti iš *psyche* ką tik nori – padaryti ją poligamišką, daugiavaikę, monogamišką, fetišistinę, pagonišką, monoteistinę, ramią, karingą, ir t.t. Atidžiau pažiūrėję matome, kad tai tikrai tiesa, jei įvykdoma viena sąlyga: institucija suteikia *psyche* prasmės jos gyvenimui ir prasmės mirčiai. Tai pasiekama

socialinėmis įsivaizduojamomis reikšmėmis, beveik visada religinėmis, kurios susieja individo gyvenimo ir mirties prasmę, konkrečios visuomenės egzistavimo ir kelių prasmę bei viso pasaulio prasmę (Castoriadis: 1997, 334).

Institucijos taip pat negali ignoruoti istorinio matmens bei tradicijos. Nors negalime nustatyti visuomenių kilmės momentų, tačiau galime kalbėti apie atsiradimą *in vacuo* (Castoriadis: 1997, 334). Svarbu, kad institucijos ir socialinės įsivaizduojamos reikšmės būtų koherentiškos ir išbaigtos. Tai reiškia, kad jos turi atitikti visuomenės varomąsias charakteristikas ir būti suderintos su bendra visuomenės logika bei kultūrine aplinka. Be to, šios reikšmės neturėtų būti ginčytinos ar svarstytinės, nes uždaroje arba heteronominėje visuomenėje jos privalo būti visiškai priimtose ir neturėti alternatyvų. Tokį prasminį stabilumą uždaroje visuomenėje užtikrina transcendentinis šaltinis, pvz., religija, kuris nustato institucijų ir reikšmių galiojimą (Castoriadis: 1997, 336). Šiuolaikybeje visuomenė keičiasi – randasi dalinai atviros visuomenės, kurios kartu su savimi atsineša ir savi-reflektiškus individus. Castoriadžio novatoriška mintis rodo, kad šis naujas būties ir visuomenės tipas nuolat vystosi ir keičiasi, o individai turi apmąstyti ir apgalvoti šiuos pokyčius, kad įsitikintų, jog jie atitinka jų vertybes ir tikslus. Visuomenė visada yra istorinė plačiąja, bet teisinga to žodžio prasme: joje nuolat vyksta savęs alteravimo procesas (Castoriadis: 1997, 333). Institucija nėra fiksuota ir nekintanti struktūra, ji yra žmogaus kuriančiosios socialinės vaizduotės produktas. Institucijas, o tarp jų ir kalba, yra sukuriamos kolektyviai tam, kad pasitarnautų kaip sistema, kurioje vyksta tikrovės įprasminimo veiksmas.

3.4. Determinacija

Pasak Saboliaus, „vaizduotė yra tokia operacinė sistema, kuri siekia užčiuopti nedeterminuotas plotmes per aktualią patirtį“ (Sabolius: 2021a, 72). Determinacija yra svarbus Castoriadžio raikalingos vaizduotės aspektas, kurį jis suformuoja per savo magmų teoriją. Magramų metafora Castoriadis referuoja į fundamentalią, intermedijuojančią, kūrybinę substanciją, kurią bendrai galima būtų įvardinti materialia tikrove. „Castoriadis magmą suvokią kaip prieštaringo daugialypumo metaforą“ (Sabolius: 2021b, 242), veikiančia ireversabiliu principu: iš magmos galima ištraukti begalę prasminių organizacijų, tačiau negalima jas išardžius atgal gauti magmos, nes magma negali būti absoliučiai išreikšta „magmos yra tarpinės (tranzitinės) ontologijos versijos, kurios nėra nei iki galo apibrėžtos, nei iki galo neapibrėžtos, o veikiau funkcionuoja kaip nuolatinis savęs apsibrėžinėjimo procesas, neredukuotinas į šio vyksmo rezultatus“ (Sabolius: 2021a, 73). Taigi magmos, „kuri nuolat išlieka neredukuojama į savo dalių sumą“ (*ibid.*), negalima pilnai iki galo

determinuoti, tačiau mėginimas apibrėžti turi vykti nuolatos, nes magma negali būti suprasta kaip absoliuti neapibrėžtis. Apibrėžta forma yra būtina norint kalbėti apie bendrą visumą. Per determinacijas mums tampa prieinama prasmė, o žvelgiant tradiciškai – tik tai, kas determinuota apskritai pasiduoda pažinimui ir yra laikoma egzistuojančiu. Castoriadžio radikali vaizduotė tiesiogiai prieštarauja absoliučiam determinuotumui, primetamam iš struktūralistinės kritikos žiūros, tačiau tuo pačiu Castoriadžio teorijoje neaptinkame ir totalaus determinacijos neigimo. Tokiu būdu radikali vaizduotė veikia kaip semi-determinacijos procesas, nes jos sukurta nauja determinacija visuomet išlieka santykinė ir niekuomet negali apibrėžti, nepaliekant neišreikšto prasminio likučio. Kitiškai žvelgiant į kalbą, metamas iššūkis joje slypinčioms reikšminėms determinacijoms, atsiranda galimybė prisidėti prie socialinio ir kultūrinio virsmo proceso.

3.5. Kalba Castoriadžio vaizduotės teorijoje

Castoriadžio teorijoje, vaizduotė produkuoja schemas, tačiau taip pat ir sociumas (2005, 257). Atsiremiant į schemas visuomenėje kuriami socialiniai simboliniai institutai, o šie iš savo pusės steigia pačias schemas. Castoriadis teigia, kad kalba yra viena iš pirmapradžių socialinių institucijų, konstruojančių tikrovę. Kalba šiuo atžvilgiu yra fundamentalus žmonių būties elementas: „[p]ati filosofija ir mąstymas apskritai negali egzistuoti be kalbos ar bent jau be stiprių sąsajų su kalba. Bet koks individualus ar „sutartinis“ pirminis kalbos kūrimas logiškai (ne tik istoriškai) yra absurdas. Kalba gali būti tik spontaniškas žmonių kolektyvo kūrinys. Ir tas pats pasakytina apie visas pirmaprades institucijas, be kurių nėra socialinio gyvenimo, vadinasi, ir žmonių“ (1997, 331). Kalba veikia kaip terpė, per kurią dalijamasi ir perduodami kolektyvinės reikšmės, sąvokos ir simboliai, leidžianti kurti socialines institucijas ir socialinę tvarką. Socio-istorinė institucija, anot Castoriadžio, yra magmos signifikacijų institucija, įsivaizduojamybės socialinių signifikacijų institucija (Castoriadis: 2005, 238). Signifikacijų steigimas yra vienas iš tikrovės konstravimo būdų, padarantis taip, kad tikrovė funkcionuotų tarsi rišli supratimo ir orientavimosi sistema. Signifikacijos Castoriadžio teorijoje kyla iš *legein* ir *teukhein* sąveikos. *Legein* reiškiančio „išskirti-pasirinkti-pozicionuoti-vienyti-skaičiuoti-kalbėti“ (Castoriadis: 2005, 223), *teukhein* reiškiančio „suvienyti-pritaikyti-gaminti-konstruoti“ (Castoriadis: 2005, 260). *Legein* ir *teukhein* yra būdai, kaip individas konstruoja tikrovę. *Legein* reiškia kalbinės gamybos ir kūrybos veiksmą, kuris apima naujų simbolių, sąvokų ir signifikacijų generavimą kūrybiškai naudojant kalbą. Per *legein* individai įsitraukia į vaizduotės procesą, artikuluoja signifikacijas, formuoja tikrovę taip, kad ši taptų rišliu socialiniu dariniu. Tuo tarpu, *teukhein* reiškia gamybos ar formavimo procesą, kuris apima esamų simbolių, reikšmių ir sąvokų parinkimą ir išdėstymą tam tikrame socio-kultūriniame kontekste. *Teukhein* yra

transformuojantis veiksmas, per kurį kuriamos nuoseklios signifikacijų sistemos, pritaikytos prie socialinės plotmės. Signifikacijos procesas apima abu šiuos galimybių realizacijos veiksmus.

Castoriadžiui ryšys tarp signifikanto ir signifikacijos yra arbitralus, todėl signifikacijos procedūra niekuomet nėra pilnai uždara. Signifikacija apima termino ir jo referentų tarpusavio ryšį, kuris išeina už pačios kalbos ribų. Castoriadis pabrėžia, kad „referentas niekada nėra absoliutus ir atskiras singularumas“ (Castoriadis: 2005, 345). Nuorodos į reikšmes yra apima ir nusistovėjusius, ir nuolat atsirandančius naujus ženklus, todėl kalbos sistema yra semideterminuota sistema, kurioje gali atsirasti naujos reikšminės nuorodos. Tai įvyksta per signifikacijas, kurios peržengia kalbą ir susiduria su vaizduote. Kaip pastebi Arnason, Castoriadžiui svarbus aspektas yra tas, kad „signifikacijos negali būti redukuotos į jas sudarančių ženklų kombinacijas“ (Arnason: 2014a, 24). Taip yra todėl, kad signifikacijos visuomet jau yra įtrauktos į savo signifikantų pasirinkimo ir organizacijos procesą. Kalboje signifikacijos yra tarsi kanalai, kurie sujungia aktualų bendrą pasaulį, kuris pasireiškia kalboje, su vidiniu individo vidinį pasaulį, kuriame vaizduotės būdu steigiasi pasaulio reprezentacija. Dėl signifikacijų, žmogus gali įsivaizduoti ir konstruoti reikšmes semideterminuotoje kalbos struktūroje. Castoriadis pabrėžia, kad signifikacijos nėra statiškos, jos, nuolat sąveikauja su vaizduote. *Legein* ir *teukhein* sukuria identitetines-ansamblistines sąlygas socialiniam veikimui visuomenėje.

Visuomenė yra ir įsteigta ir steigianti: žodžiai turi savo istorinę įkrovą (Castoriadis: 1997, 127), tačiau radikali vaizduotė yra pajėgi išjudinti nusistovėjusias reikšmes ir jas transformuoti ar įsteigti naujas. Jis teigia, kad radikali vaizduotė, skatinama savo įgimto kūrybinio postūmio, sukuria signifikacijas, kurios peržengia determinuotų konotacijų ribas. Radikaliam vaizduotei yra pasiekiamas prasminis perviršis įmanomas tik už kalbos sistemos ribų. Būtent per šį procesą psichika, išlaisvinta iš kalbinių suvaržymų, susiduria su magma. Nepaisydama kalbinių ribų, radikali vaizduotė gali prisiliesti prie magmatinės tikrovės, kurioje pasireiškia prasmės prieaugis ir atsiranda naujų galimybių. Todėl kalbos problema Castoriadžiui yra kalbos determinuotumo santykis su radikaliąja vaizduote. Žmogaus psichika radikali vaizduotės dėka yra pajėgi matyti prasmės perviršį, kuris būdamas magmatinio pobūdžio kalboje išsireiškia tik per ne iki galo determinuotą kalbinę išraišką. Nepaisant to, kad kalboje vaizduotė steigia signifikacijas, kurios apjungia tikrovę į bendrą socialinę visumą, vaizduotėje kyla prasminis prieaugis, išjudinantis kalbines determinacijas. Radikalioji vaizduotė, kuri prisikasa prie magmatinio tikrovės sluoksnio, liudija žmogaus psichikos pasipriešinimą simboliškumui. Per radikaliąją vaizduotę Castoriadis parodo, kad priešinimasis kalbos simboliškumui tuo pat metu yra ir naujo kalbinio simboliškumo kūrimas. Vaizduotės kuriamos signifikacijos yra atviros erdvės per kurias gali reikštis skirtingos variacijos, o visų svarbiausia – radikalus naujumas.

4. Ricoeuro ir Castoriadžio požiūrių susikirtimo taškai

4.1. Produktyvioji vaizduotė ir naujos prasmės steigimo momentas

Pagrindinis aspektas, kuriame susitinka Ricoeuro ir Castoriadžio teorijos, tai vaizduotės galimybė steigti kažką naujo. Tačiau abi pozicijos išsiskiria apsvarstant kaip turi būti suprantamas naujumas. Hermeneutiška Ricoeuro prieiga nepripažįsta absoliutaus naujumo galimybės, kai tuo tarpu Castoriadis kalba apie galimybę išgauti reikšmes iš niekio. Todėl kyla klausimas: kaip naujai mums atsiveria kalbos problema vaizduotės filosofijoje, kai sugretiname šias skirtingas naujumo steigties galimybes?

Castoriadžio kūrybos principas pripažįsta konteksto buvimą, kuris suponuoja ricoeurišką interpretacijos momentą. Kita vertus, Ricoeuras laikydamasis kantiškosios produktyviosios vaizduotės linijos, teigia, kad absoliučios naujovės apmąstyti nėra įmanoma (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 4). Castoriadis radikalizuodamas vaizduotės produktyvumo aspektą, teigia, kad vaizduotė gali kurti ir šios kūrybos dėka yra steigiamos tiek individui, tiek visuomenei bendrą būtį įgalinančios institucijos. Kaip pastebi Amalricas (2017, 93), nors Castoriadis pripažįsta aspektą, kad kažkas „jau yra“, tačiau visa Castoriadis kūrybos ontologijos esmė yra patvirtinti, kad įsivaizduojamybė yra a-kauzalinė ir nemotyvuota, ir kad per kūrybą veržiasi būties perviršis, neredukuojamas pokytis. Matome, kad produktyvumo sąvoką abu mąstytojai naudoja nelygiavertiškai. Ricoeuras, priešingai nei Castoriadis, teigia, kad naujų formų pėdsakus galime visuomet atsekti iki jų antecetendiškų formų iš kurių jos ir kilo. Kaip pastebi Adams (2017, 116), Castoriadžio ir Ricoeuro bendras pagrindas slypi produktyviosios/kuriančiosios vaizduotės sąsajose su jų atitinkamomis prasmės teorijomis ir tuo, kad jie charakterizuoja istoriją kaip prasmės domeną. Ricoeuras teigia visuomet pirminį kalbos egzistavimą, mes negalime kalbėti apie kalbą pilnai nuo jos atsiriboję. Kaip pažymi Michelis, kalboje jau egzistuojančios taisyklės neleidžia Ricoeurui pritarti idėjai, kad nauja forma gali atsirasti iš kažkokio beformio chaoso (2017, xxxvi). Dialogue Ricoeuras du kartus tai pamini, sakydamas, kad mes niekuomet nesame situacijoje, kurią galime pavadinti kūryba, tarsi jos forma būtų kilusi iš absoliutaus beformiškumo (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 5) ar perėjime iš nieko į kažką (*ibid*: 6). Produktyviosios vaizduotės sampratos per Ricoeuro ir Castoriadžio konceptus apžvalga parodo, kad abu siekia naujai permąstyti tradicinį požiūrį į vaizduotės produktyvumą, norėdami jį praplėsti. Produktyviosios vaizduotės praplėtimo rezultatas abiejų mąstytojų prasme yra susijęs su kalba, per kurią veikia vaizduotė ir kuri, jeigu suvokiama kaip uždara struktūra, riboja vaizduotės galimybę steigti naujas prasmes. Šiuo atžvilgiu svarbu paminėti, Ricoeuro poziciją, kad simbolio problematika,

galima sakyti, sutampa su kalbos problematika: „nėra simbolikos iki kalbančio žmogaus, net jei simbolių galia yra išsisknijusi giliau, kosmoso išraiškingume, geismo *vouloir-dire*, subjekto vaizduotės įvairovėje. Bet kosmosas, geismas, įsivaizduojamybė visuomet gauna žodį kalboje” (Ricoeur cit. pg. Sverdiolas: 2002, 252). Ricoeuro hermeneutinė pozicija sustiprėja priešindamasi struktūralizmo ir poststruktūralizmo kritikai, siekiančiai redukuoti kalbą į uždara ženklų sistemą, neturinčią jokios nuorodos į nieką už savo ribų. Kaip pastebi Sverdiolas, kalba Ricoeur filosofijoje atlieka įtarpinimo funkciją, patirtis visuomet įgyja kalbinę išraišką, savo ruožtu reikalaujančią interpretacijos (Sverdiolas: 2002, 254). Būdama daugiaprasmė kalba išsipildo ne tik kaip struktūra padedanti susikalbėti, bet ir kaip terpė naujoms prasmėms steigtis. Castoriadžio teorija taip veikia kaip pasipriešinimas struktūralizmo primetamam absoliučiam determinuotumui kalbos, o tuo pačiu, ir vaizduotės atžvilgiu. Ricoeuras, judėdamas semantinių inovacijų: metaforos ir naratyvo, konceptais pasirenka „ilgąjį kelią“ (Amalric: 2017, 97) per kritinį-hermeneutinį simbolių, tekstų, veiksmų ir kultūrinių objektyvumų apmąstymą, tam, kad netiesioginiu būdu parodytų vaizduotės produktyvumo galią. Tuo tarpu Castoriadis eina „greituoju keliu“ – kurdamas atskirą vaizduotės kūrybos ontologiją (*ibid.*). Ricoeuro ir Castoriadžio dialoge Tayloras pastebi svarbų momentą, kuris pasitarnauja vertinant kalbos ribotumo vaizduotės atžvilgiu problemą: Ricoeuras apsiriboja produktyviosios vaizduotės prieinamumu, nes vaizduotė visada turi vykti pagal konfigūraciją, kurios naujumas kyla iš to, kas buvo anksčiau, o Castoriadis pritaria kūrybinei vaizduotei, nes naujovė ne tik kyla, bet ir atitrūksta nuo anksčiau buvusio (Taylor: 2017, 34). Kalbos aspektu tai realizuojasi sekančiai: abu autoriai sutinka, kad randame save tam tikroje duotyje, negalime atsekti kalbos momento kuomet jis atsiriboja pats nuo savo kalbiškumo. Priėmus tai, kad esame tam tikroje duotyje Ricoeuro ir Castoriadžio mąstyme esame nukreipiami į tai, kad kalbą vis dėlto nėra absoliučiai apibrėžta. Sekant Castoriadžio mąstymo linija randame, kad kadangi kalba yra save kurianti institucija, veikianti kaip semideterminuota sistema, mes galime pripažinti, kalboje yra įmanomas pokytis. Pokyčiui suprasti pravartu atsisukti į Ricoeurą, kuris per semantines inovacijas, tokias kaip metafora ir naratyvas, parodo, kad kalboje veikianti vaizduotė gali produkuoti naujas prasmes. Nors Castoriadžio ir Ricoeuro teorijos išsiskiria, kai pradėdame ieškoti naujumą kildinančių elementų (kurie Castoriadžiui yra absoliučiai naujai sukuriami už kalbos sistemos ribų, o Ricoeurui produkuojasi iš esamos kalbinės duoties), abiejų teorijų sintezė leidžia pažvelgti į kalbą kaip į vaizduotę išlaisvinančią plotmę, kurioje ši turi galimybę veikti. Steigiant naują prasmę [*sens*] visuomet yra kažkas nebegrįžtamo (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 17). Negrįžtamumo momentas, teigiantis tai, kad naujos prasmės negalime pilnai redukuoti į atskirus jau kalbinėje duotyje esamus prasminius elementus iš kurių ji kilo, parodo, koku novatorišku būdu gali būti suprantamas vaizduotės produktyvumas, ar jis būtų formuojamas ricoeuriškų konfigūracijų principu ar castoriadišku radikalaus kūrimo iš niekio principu.

4.2. Socialinė įsivaizduojamybė

Radijo dialogo pradžioje Ricoeuras pažymi, kad „socialinių santykių ir socialinės produkcijos įsivaizduojamybės fojė <...> [yra Ricoeuro ir Castoriadžio – L.G.] bendras interesas“ (2017, 3). Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės teorijas apjungiantis dėmuo – socialumas. Kaip parodo Tayloras, abu vaizduotės mąstytojai marksistinę žiūrą kritikuodami teigia, kad „socialinė įsivaizduojamybė nėra išvedama iš, bet yra neatskiriama sudaranti pačią žmogaus veiksmų natūrą. Žmonių veikla neegzistuoja be socialinės įsivaizduojamybės. Socialinė įsivaizduojamybė šia prasme yra sudedamoji socialinės tikrovės dalis“ (Taylor: 2019, x). Socialinę tikrovę struktūruoja simbolinis matmuo, kuris reiškiasi pačiame percepcijos veiksmo, kai mes per vaizduotę susiduriame su konceptualia struktūra – kalba (*ibid.*). Castoriadis ir Ricoeuras parodydami, kad pasaulis keičiamas jį interpretuojant, atsako į Markso keliamą iššūkį, kuris teigia, kad filosofai tik interpretuoja pasaulį, kai užduotis yra jį pakeisti (*ibid.*, xi). Įsivaizduojamybė, kurioje susijungia mano subjektyvi patirtis su kitų žmonių patirties demencija, yra vaizduotės veiksmo forma. Ricoeurui įsivaizduojamybės produktyvusis veiksmas yra veikimas per kurį suprantama prasmė, Castoriadžiui įsivaizduojamybė yra tai, kodėl apskritai pradedame steigti prasmes per kalbą, kaip semideterminuotą tikrovės magmų visetą, apibrėžtą tam, kad galėtų steigti bendra prasminga tikrovė. Kaip teigia Dosse, „Ricoeurui ir Castoriadžiui viskas visų pirma kildinama socialinėje vaizduotėje, kuri sudaro fundamentalų *praxis* pagrindą“ (Dosse: 2017, 139).

Reikalinga pabrėžti, kad Ricoeuro reflektvyvioji filosofija akcentuoja poreikį permąstyti sąmonės betarpiškumo klausimą. Pasak A. Sverdiolo, Ricoeuras kritikuoja kartezišką betarpiškos savirefleksijos galimumą (Sverdiolas: 2002, 250). Filosofija turi pereiti nuo sąmonės betarpiškumo prie tarpškumo. Sąmonės duotis sau pačiai yra iliuzija, kurią reikia demaskuoti. Ši kritika nukreipta ne tik į Descartes, bet kartu ir į klasikinę fenomenologiją – į dekartišką Husserlio transcendentalinio subjekto idėją. Ricoeuras prisideda prie hermeneutikos tikslo siekiant plėtoti netiesioginės refleksijos sampratą, tačiau jo prieiga skiriasi nuo M. Heideggerio. Jis nagrinėja supratimą ne kaip žmogaus būties pasaulyje būdą, aprašomą faktiškumo hermeneutikos priemonėmis, bet kaip kultūros pavidaluose užfiksuotą ir juos interpretuojant aktualizuojamą supratimą. Kaip pabrėžia Sverdiolas, pritardamas naujųjų laikų filosofijos subjektiškumo kritikai, Ricoeuras siūlo priemones jam įveikti; Kaip tik jas Ricoeuras laiko tikruoju reflektvyvosios filosofijos keliu, turėdamas omenyje ypatingą – hermeneutinę – refleksiją (Sverdiolas: 2002, 262). Tad, nors Ricoeuras išlaiko subjektyvumą filosofijos centre, jis nėra abstraktus karteziškojo stiliaus subjektas; subjektas Ricoeurui visuomet yra situacinis subjektas. Subjektyvumas arba savastis Ricoeurui tai aktyvumo ir pasyvumo dialektika, nes

esame būtybės, turinčios „dvigubą prigimtį“, struktūrizuotos pagal savanoriško ir nevalingo lūžio linijas, būtybės, duodamos mums kaip kažkas, ką reikia pažinti.

Ricoeurui kalba, funkcionuodama kaip simbolinė sistema, suteikia deskriptyvų kontekstą partikuliariam veiksmui (Ricoeur: 1984, 58). Dėl šios simbolinės konvencijos mes galime interpretuoti aplinkinių veiksmus skirtingai, priklausomai nuo to, kokiame socialiniame kontekste jie atliekami. Ricoeuras pateikia pavyzdį (*ibid.*) kaip toks pats rankos pakėlimo gestas gali būti suprantamas kaip pasisveikinimas, kaip taksi automobilio stabdymas ar savo balsavimo pasirinkimo išreiški priklausomai nuo konteksto. Tad susidurdami su tam tikru veiksmu visų pirma susitinkame su jo simboline prasme. „Simbolio“ sąvoka pristato taisyklės idėją <...> kaip normą“ (*ibid.*). Kaip ir genetinis kodas, socialinis kodas „užprogramuoja“ elgtis; šie kodai suteikia formą, tvarką ir kryptį gyvenimui“ (*ibid.*). Ricoeurui mūsų veiksmai visuomet jau yra struktūruojami socialinės įsivaizduojamybės, kuri veikia interpretacinis pažinimo fonas, į kurį orientuotas mūsų aplink vykstančių veiksmų supratimas. Simbolinė struktūra paveikia tai, kaip mes vertiname perceptualiai gautą informaciją. Ricoeuro vaizduotės teorija atvira kolektyviškumui, jis identifikuoja etinį ir istorinį kalbinių vaizduotės produktų įsipareigojimą, kurie struktūruoja individus per socialinės įsivaizduojamybės formą. Kitaip tariant, žmogaus veiksmai visuomet yra struktūruoti socialinės įsivaizduojamybės. Ricoeurui „įsivaizduojamybė nėra tikrovės opozicija, bet gali atvesti iki tikrovės kūrybiniais būdais“ (Dosse: 2017, 143).

Socialinis matmuo, pasak Castoriadžio, negali būti maždomas atskirai nuo vaizduotės, nes jeigu pati vaizduotė ir yra suprantama kaip individuali vidinė geba, nes be socialinio konteksto singuliari subjekto vaizduotė neturi prasmės. Castoriadis pabrėžia, kad nėra opozicijos tarp individo ir visuomenės: individas yra visuomenės kūrinys kaip toks ir kiekvienoje socio-istoriškoje jo formoje (Castoriadis: 1997, 332). Tikrasis poliškumas pastebimas tarp visuomenės ir *psyche*. Abi jos nėra redukuojamos viena iki kitos ir todėl negali būti atskiriamos. Castoriadžio teigimu, visuomenė negali produkuoti *psyche*, bet tuo pačiu ir socializuotų pavienių *psyche* ansamblis negali sukurti visuomenės. Kita vertus, visuomenę gali produkuoti individų ansamblis, nes individai jau yra socializuoti (kitai jie negalėtų egzistuoti biologiškai). Castoriadžio teorija vystosi aplink idėją, kad nėra tokio dalyko kaip individualus individas – individas yra įtampų vieta. Individas struktūruojasi įtampoje kylančioje jo laisvės siekyje, kuris reiškiasi antrinėje vaizduotėje. Kūrybiškumas Castoriadžiui siejamas su laisvės idėja. Castoriadis teigia, kad įsivaizduojamybė ne tik objektyvios tikrovės atspindys ar individualių subjektyvių išgyvenimų suma, bet veikiau kūrybinga ir dinamiška jėga, padedanti formuoti pasaulį. Castoriadis teigia, kad vaizduotė leidžia mums sukurti naujas socialines ir kultūrinės struktūras, taip pat mesti iššūkį ir pakeisti jau egzistuojančias struktūras. Į vaizduotę jis žiūri kaip į radikalių naujovių formą, kurios reikia norint atverti naujus kelius visuomenei ir žmogaus gyvenimui.

Castoriadiškai: „svarstydami apie vaizduotę turime pradėti ne nuo sąmonės ar subjekto klausimo, bet nuo individualios vaizduotės ir socialinės įsivaizduojamybės tarpusavio santykio“ (Sabolius, 2021a: 65). Castoriadis nemąsto dualistiškai, jam kūnas ir *psyche* yra ir priklausomi, ir nepriklausomi vienas nuo kito. Socializacija tai procesas, kuriuo *psyche* yra priverta atsisakyti (tačiau niekuomet ne pilnai) savo solipcistinės nesugadintos reikšmės, tam, kad priimtų visuomenės suteiktą reikšmę.

Radikalumo sąvoka lygiai taip pat tinkama naudoti kalbant ir apie socialinę institucionuotąją įsivaizduojamybę. Ji yra radikali, nes kuria *ex nihilo*. Socialinė įsivaizduojamybė nekuria vaizdų tik vizualine prasme (nors daro ir tai: totemai, emblemos, vėliavos ir pan.). Ji greičiau kuria formas, kurios gali būti vaizdai bendraja prasme, bet, visų svarbiausia, šios formos yra signifikacijos ir institucijos (negalimos viena be kitos). Tad Castoriadis kalba apie a-kauzalią *vis formandi* vaizduotę, tiek subjekto, tiek socialiniame lygmenyje. A-kauzalinė reiškianti nekondicionuota arba absoliuti, atskirta, be sąsajų. Visi aktualūs ir faktiniai ryšiai yra ne kauzalūs. Subjekto lygmenyje ši *vis formandi* kaip radikaloji vaizduotė yra *psyche*, o socialiniame lygmenyje tai yra anoniminis bendrumas.

Socialinis matmuo Castoriadžiui yra svarbus dėl kelių priežasčių: visų pirma jis simbolišku turiniu įkraudamas, suteikia forma beformei žmogaus būčiai, kritikuoja biologinės tikrovės funkcionalumą ir įgalina žmogaus kaip socialinio gyvūno būtį. Žmogus, pasak Castoriadžio, yra išprotėjęs gyvūnas, visai netinkama gyvenimui, rūšis, kuri būtų išnykusi vos tik atsiradusi, jeigu nebūtų įrodžiusi esanti pajėgi kolektyviniu lygmeniu sukurti sau kitokį likimą: visuomenė šiuo griežtu būdu, kuris yra institucijos įkūnijančios socialinės įsivaizduojamybės signifikacijos. Castoriadis pabrėžia, „visuomenės atveju mes [žmonės – L.G.] neturime jau egzistuojančių elementų rinkinio, kurių derinys galbūt galėtų sukurti naujas ar papildomas visumos savybes; visuomenės kvazi (o tiksliau pseudo) „elementus“ kuria pati visuomenė“ (Castoriadis: 1997, 332). Ši kūryba yra anoniminis žmonių bendrumo kūrybinis gebėjimas, kuris yra radikali institucionuojanti vaizduotė“ (*ibid.*: 1997, 331). Trumpai tariant, Castoriadis kritikuoja subjekto vaizduotę, kuri jam nėra įmanoma be socialinio lygmens. Socialinė įsivaizduojamybė kurdama institucijas įgalina žmonių bendrą būtį, kaip pastebi Sabolius, Castoriadžiui „visuomenė egzistuoja visų pirma simbolinėje realybėje“ (Sabolius: 2021a, 67). Visuomenė yra prasmų (socialinių įsivaizduojamybės signifikacijų) institucija:

Visada egzistuos atstumas tarp visuomenės kaip įkūrimo ir to, kas kiekvieną akimirką yra įsteigta – ir šis atstumas nėra kažkas neigiamo ar nepakankamo; tai viena iš istorijos kūrybiškumo išraiškų, trukdančių jai kartą ir visiems laikams įsitvirtinti socialinių santykių ir žmogaus veiklos „pagaliau atrastoje formoje“, dėl ko visuomenė visada turi daugiau nei tai, ką ji pateikia. Norėti vienaip ar kitaip panaikinti šį atstumą

neriškia peršokti iš priešistorės į istoriją ar iš būtinybės į laisvę, tai yra noras išokti į betarpišką Absoliutą, tai yra, į nebūtį. Lygiai taip pat, kaip individas negali suvokti ar aprūpinti savęs nieko – nei pasaulio, nei savęs – už simbolinės dimensijos ribų, taip ir jokia visuomenė negali apsirūpinti niekuo už šios antros eilės simbolikos, kurią reprezentuoja institucijos. (Castoriadis: 1997, 189)

Socialinė įsivaizduojamybė Castoriadžiui yra svarbi, nes tik ji suteikia bendras prasmes tikrovėje. Socialinė įsivaizduojamybė apima suvokimą, kad mūsų savastis yra viena tarp daugio kitų savasčių sudarančių bendrą pirmojo asmens patirčių patirtį, kurioje iš pirmo žvilgsnio nėra privilegijuotos pozicijos, iš antrojo žvilgsnio, yra vienintelė privilegijuota pozicija - ta, kuris padaro save galinčią atpažinti ir priimti žmogiškųjų pasaulių daugialypiškumą, taip išsilaisvinant, kiek tai įmanoma, iš savojo subjektyvaus pasaulio uždarmo. Matome, kad Castoriadis kuria kritinę įprastinės ontologijos ir objektyvios tikrovės sampratos kritiką. Castoriadis nesutinka su mintimi, kad egzistuoja griežta, nekintanti tikrovė, kuri nepriklauso nuo žmogaus suvokimo ar patirties. Vietoj to jis tvirtina, kad mūsų kolektyvinė socialinė praktika ir institucijos, apimančios vaizduotę, yra tai, kas iš tikrųjų kuria ir palaiko tikrovę. Castoriadžiui ontologiškai visuomenė kaip istorija yra prasmė (Castoriadis, Ricoeur: 2017, 7), kurią kuriančiosios vaizduotės dėka steigia atskiri individai per socialinę įsivaizduojamybę.

Apžvelgus Ricoeuro ir Castoriadžio vaizduotės socialinį aspektą pasimato, kad vaizduotė yra susipynusi su kalba, kurioje formuojasi mūsų prieiga prie tikrovės. Pasak Michelo, Ricoeuras ir Castoriadis teigia „pozityvią veiksmų ir institucijų kolektyvinės vaizduotės funkciją“ (Michel: 2017, xli). Skirtingos Ricoeuro ir Castoriadžio prieigos suteikia niuansuotą požiūrį į kalbos vaizduotei primetamus limitus. Ricoeuriška prieiga parodo, kad kalba kaip simbolinė sistema pasiduoda interpretacijai ir yra lanksti suprantant veiksmus socialinio kontekstualumo atžvilgiu. Kita vertus, Castoriadis mato vaizduotę kaip kūrybinę-dinaminę galią, kuri mums ir leidžia suformuoti socialines struktūras. Socialinė demencija pasirodo kaip svarbi abiejų teorijų jungtis, per kurią vaizduotė yra pajėgi prasilaužti už kalbos sistemos ribų arba per naujų prasmių konfigūracijas (iš Ricoeuro pozicijos) arba įnešant į kalbos sistemą absoliutų naujumą (iš Castoriadžio pozicijos). Tad vaizduotei keliama kalbos kaip duoties, kurioje vaizduotė veikia, apribojimo problema, nėra absoliučiai suvaržanti, kai apsvaistoma platesniame socialiniame vaizduotės kontekste.

IŠVADOS

1. Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijos gali būti laikomos bendramatiškomis kritinės laikysenos požiūriu – jie abu atkreipia dėmesį į ribotą klasikinių teorijų požiūrį į vaizduotę kaip į tikrovės vaizdinius reprodukuojančią gebą. Vaizduotės produktyvumas yra funkcija, kuri steigia naujumą, todėl leidžia naujai pažiūrėti į kalbos problemą produktyviosios vaizduotės veikimo akivaizdoje.

2. Ricoeuro ir Castoriadžio filosofijos išsiskiria tuo kaip suvokiamas vaizduotės produktyvumas. Ricoeuras produktyvumą sieja su kantiškąja vaizduotės skirtimi, kurios pagrindas – reproduktyviosios ir produktyviosios vaizduotės priešprieša. Ricoeurui produktyvioji vaizduotė nėra kurianti. Visų pirma, ji veikia apibrėžtoje kalbinėje duotyje, antra, nes yra žmogiška galia neturinti pirmapradiškumo, būtino kūrybos sąvokai išsipildyti. Produktyvioji vaizduotė visuomet jau yra kalboje, todėl jos produktyvumas tai nuolat vykdomas trilypis reikšmės suteikimo prefigūracijos-konfigūracijso-refigūracijos procesas. Ricoeuro pagrindiniai darbai *Temps et récit* ir *La Metaphore vive* skirti produktyviosios vaizduotės produktų – metaforos ir naratyvo – semantinių inovacijų analizei, kuriuose autorius iliustruoja vaizduotės galią, susijusią su naujumo konstravimu kalbos sistemoje. Kita vertus, Castoriadis kritikuoja Kanto vaizduotės liniją, kuri vaizduotę vadina ne kuriančiąja, o produktyviąja, nes ši sąvoka nurodo į *a priori* subordinaciją apibrėžtoms ir stabilioms formoms. Castoriadis radikalizuoja vaizduotės produktyvumą iki absoliučios kūrybos, kuri vyksta *ex nihilo*. Vaizduotės steigiamas naujumas Castoriadžiui, priešingai nei Ricoeurui, nėra tik esamų elementų perfigūravimo procesas. Vaizduotė yra pirmapradiška žmogaus proto geba, kuri išeina už simboliškumo ribų, todėl gali semideterminuotoje kalbos sistemoje steigti absoliutų naujumą

3. Kalbant apie vaizduotę kaip apie gebą kurti mentalinius vaizdinius, išlieka svarbi jos sąsaja su atmintimi. Ricoeuras akcentuoja eidetinį skirtumą tarp atminties ir vaizduotės kuriamų mentalinių vaizdinių, nors pripažįsta, kad jų neįmanoma visiškai atsiskirti tiek nuo platoniškojo požiūrio, akcentuojančio, kad atmintis yra dabartyje nesančio objekto atvaizdas, tiek nuo aristoteliškosios perspektyvos, teigiančios, kad atmintis yra praeities reprezentacija. Ir vaizduotės, ir atminties vaizdinius artikuliuojame per kalbą. Todėl *Paskaitose apie vaizduotę* Ricoeuras išdėsto vaizdinių kvalifikaciją, pagal kurią tik vaizdiniai-fikcijos yra produktyviosios vaizduotės manifestacijos. Vaizduotės figūracijos kryptys ir reikšmės priklauso nuo atminties, tačiau nėra tapačios atminties generuojamiems vaizdiniam, kuriuos riboja orientacija į praeitį. Hermeneutiška Ricoeuro vaizduotės analizė parodo, kad šio tipo vaizdiniai yra atviri interpretacijai, o kalba yra vieta, kurioje šios interpretacijos gali įvykti ir įgyti prasmę socialinėje tikrovėje.

4. Castoriadžio konceptų rekonstrukcija parodė, kad radikaliosios vaizduotės sampratą Castoriadis sieja su išradimo idėja. Radikalioji vaizduotė tai pasipriešinimas antrinei vaizduotei, kuri

atkartoja arba veikia sujungdama esamus elementus į bendrą visumą. Radikaliai vaizduotei būdingas tikrovės ir fikcijos ribų naikinimas. Kūrybiškumas yra radikaliosios vaizduotės rezultatas. Castoriadžio teigimu, nei individuali psichika, nei pati tikrovė negali kurti institucijų ir kalbos. Todėl kalba Castoriadžiui nėra pirmapradiška, ji yra socialiai institucionuota, net jeigu ir turi biologinę kilmę žmogaus psichikoje. Institucija yra fundamentalus konceptas, kuris formuoja bendrą socialinę įsivaizduojamąybę. Institucijos nėra fiksuotos ar natūraliai atsirandančios, jos yra per vaizduotę socialiai formuojamos konstrukcijos. Santykis tarp institucijų ir vaizduotės yra abipusis – tiek institucijos, tiek vaizduotė steigia viena kitą, nes yra nuolat vykstančio kūrybinio proceso dalys, atviros pokyčiui ir transformacijai. Nors kalba, būdama institucija, yra predeterminuota struktūra, vaizduotė turi potencialą ją transformuoti, nepaisydama išorinių suvaržymų, tokių kaip biologinės žmogaus savybės ar natūrali aplinka, bei vidinių suvaržymų, tokių kaip *psyche*.

5. Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijas, kalbos problematikos atžvilgiu, apjungia socialinė įsivaizduojamąybė. Ricoeuras pabrėžia transformuojantį kalbos pobūdį, jos gebėjimą įveikti atotrūkį tarp įsivaizduojamo ir realaus. Jis taip pat pripažįsta, kad kalbiniai kalbos apibrėžtumai riboja vaizduotę, tačiau, išsiskiriant socialiniuose ir kultūriniuose kontekstuose tuo pačiu ir yra terpė, kurioje gali realizuotis produktyvioji vaizduotė. Panašiai Castoriadis pabrėžia socialinę vaizduotės dimensiją, teigdamas, kad socialinė vaizduotė yra pagrindas, kuriame individai suvokia save ir pasaulį. Kalba, kaip pagrindinė socialinio įsivaizdavimo priemonė, vaidina lemiamą vaidmenį formuojant kolektyvinę tikrovės įsivaizdavimą. Castoriadis teigia, kad kalba ne tik atspindi socialinę tvarką, bet ir įtvirtina tam tikras normas bei struktūras, apribodama vaizduotės galimybių veikimą.

6. Ricoeuro ir Castoriadžio pozicijų sugretinimas vaizduotės galimybių steigti naują požiūriu, leidžia konstatuoti dviprasmišką kalbos problemos vaizduotės filosofijoje vaidmenį. Viena vertus, kalbą galima vertinti iš Ricoeuro perspektyvos ir matyti ją kaip plotmę, įprasminančią vaizduotę. Tokiu atžvilgiu vaizduotė yra kalbiška ir veikia kalbos ribose. Produktyviąją vaizduotę Ricoeuras laiko kalbos ribotumo keliamų problemų sprendiniu, nes produktyvioji vaizduotė gali transformuoti kalboje esančias prasmes, sukombinuodama iš jų naujus prasminius vienetus. Kita vertus, Castoriadžio atžvilgiu kalbos problema yra tokia, kad jos plotmėje mes neapčiuopiame išsamaus ir radikalaus vaizduotės potencialo. Veikdama kalboje vaizduotė yra ribojama, tačiau kaip ir kiekviena signifikacijų konfigūracinė sistema, kalba yra vienintelis būdas singuliaros vaizduotės generuojamoms prasmėms susijungti į bendrą prasmingą tikrovę.

7. Ricoeuro ir Castoriadžio teorijos, nors ir akcentuoja skirtingus produktyviosios vaizduotės veikimo per kalbą vertinimo būdus, paliečia žmogaus laisvės klausimą. Tad Ricoeuro ir Castoriadžio sugretinimas, suteikiantis naujas išvalgas vaizduotės kūrybos galimybių permąstymui, sudaro pagrindą tęsti kalbos problemos analizę vaizduotės filosofijoje, ieškant kaip kalbos problemos

dvilypiškumas – laisvės ir suvaržymo polemika – keičia požiūrį į žmogaus vaizduotės laisvės galimybes.

Literatūros sąrašas

Adams, S. (2017a). Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Social Imaginaries, Human Creation, and the Possibility of Historical Novelty. In: S. Adams (Ed.), *Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty, and the Social Imaginary* (pp. ix-xi). London: Rowman and Littlefield International.

Adams, S. (2017b). Castoriadis and Ricoeur on Hermeneutic Spiral and the Meaning of History: Creationm Interpretation, Critique. In: S. Adams (Ed.), *Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty, and the Social Imaginary* (pp. 111-139). London: Rowman and Littlefield International.

Adams, S. (2019) Clarifying Social Imaginaries: Castoriadis, Ricoeur, Taylor in Discussion. In: S. Adams & J. C. A. Smith (Eds.): *Social Imaginaries: Critical Interventions* (pp. 1-45). London: Rowman and Littlefield International.

Aleksandravičius, P. (2023). P. Ricoeuro kuriančioji vaizduotė: naratyvinio tapatumo ir socialinio teisingumo šaltinis. *Problemos*, vol. 103 (pp. 8-20). DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.2023.103.1>.

Amalric, J.L. (2017). Ricoeur and Castoriadis: The Productive Imagination between Mediation and Origin. In *Ricœur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty, and the Social Imaginary* (pp. 77-110). London and New York: Rowman and Littlefield Intl.

Arnason, J. P. (2014a). Social Imaginary Significations. In: S. Adams (Ed.), *Cornelius Castoriadis: Key Concepts* (pp. 23-42). New York: Bloomsbury.

Arnason, J. P. (2014b). Creative Imagination. In: S. Adams (Ed.), *Cornelius Castoriadis: Key Concepts* (pp. 43-52). New York: Bloomsbury.

Arnason, J.P. (2017). Castoriadis and Ricoeur on Meaning and History. In: S. Adams (Ed.), *Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty, and the Social Imaginary* (pp. 49-77).. London: Rowman and Littlefield International.

Baranova, J. (2013). Kantas ir Deleuze'as: kokia yra giliausia vaizduotės paslaptis? *Problemos*, 84 (pp. 153-169). DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.2013.0.1771>.

Castoriadis, C. (1997). Radical Imagination and the Social Instituting Imaginary. In: D. A. Curtis (Ed.), *The Castoriadis Reader* (pp. 319-338). Oxford, Cambridge, MA: Blackwell Publishers.

Castoriadis, C. (2005). *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge: Polity Press.

Castoriadis, C., & Ricoeur, P. (2017). Dialogue on History and the Social Imaginary. In: S. Adams (Ed.), *Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Social Imaginaries, Human Creation, and the Possibility of Historical Novelty* (pp. 3-20). London: Rowman & Littlefield International Ltd.

Dessingué, A. (2011). Towards a Phenomenology of Memory and Forgetting. In: *Études Ricœuriennes / Ricœur Studies, Vol 2, No 1* (pp. 168-178). DOI: <https://doi.org/10.5195/errs.2011.42>.

Dosse, F. (2017). The Social Imaginary as Engine of History in Ricoeur and Castoriadis. In: S. Adams (Ed.), *Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty, and the Social Imaginary* (pp. 139-169). London: Rowman and Littlefield International.

Gelūnas, B., & Sabolius, K. (2015). Naratyvinė vaizduotė kaip etikos problema. *Problemos*, 88 (pp. 141-152). DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.2015.88.8484>.

Geniušas, S. (2016). Against the Sartrean background: Ricoeur's lectures of imagination. *Research in Phenomenology*, 46(1) (pp. 98–116). DOI: <https://doi.org/10.1163/15691640-12341330>.

Geniušas, S. (2022). Fenomenologinė hermeneutika ir pragmatizmas: produktyvioji vaizduotė ir savirealizacija. In *Pramanų fenomenologija. Apie estetiką, vaizduotę ir savimonę*. Vilnius: Hubris.

Hannoum, A. (2005). Paul Ricoeur On Memory. *Theory, Culture & Society*, 22(6) (pp. 123–137). DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276405059418>.

Jonkus, D. (2016). Vaizduotės autonomija ir estetinė patirtis. *Problemos: mokslo darbai*, 90(90), (pp. 103–114). DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.2016.90.10138>.

Kearney, R. (2018). Exploring imagination with Paul Ricoeur. In: S. Geniusas (Ed.), *Stretching the limits of productive imagination: Studies in Kantianism, phenomenology, and hermeneutics* (pp. 187–204). London: Rowman and Littlefield.

Kearney, R. (2021) Translating Hospitality: A Narrative Task. In: Ch. Engelland (Ed.), *Language and Phenomenology* (pp. 264-272). New York: Routledge.

Matherne, S. (2016). Kant's theory of the imagination. In: A. Kind (Ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination* (pp. 55-69). New York: Routledge.

Mažeikis, G. (2009). Įsivaizduojamų bendruomenių mikroistorijos: heterogeninis paveldas. In: *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 9 (pp. 25–36). <https://hdl.handle.net/20.500.12259/46371>.

Michel, J. (2017). Preface to the French Edition. In: S. Adams (Ed.), Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty, and the Social Imaginary (pp. xxxiii-xlix). London: Rowman and Littlefield International.

Modrak, D.K.W. (2016). Aristotle on phantasia. In: A. Kind (Ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination* (pp. 15-27). New York: Routledge.

Nikulin, D. (2018). What is Productive Imagination? In: S. Geniušas & D. Nikulin (Eds.), *Productive Imagination: Its History, Meaning and Significance* (pp. 1-28). London: Rowman & Littlefield International Ltd.

Norkus, Z. (1996). *Istorika*. Vilnius: Taura.

Ricoeur, P. (1984). *Time and Narrative, Volume I*. Chicago and London: The University of Chicago Press Ltd.

Ricoeur, P. (1985). *Time and Narrative, Volume III*. Chicago and London: The University of Chicago Press Ltd.

Ricoeur, P. (2004a). *The Rule of Metaphor: The creation of meaning in language*. Taylor & Francis e-Library.

Ricoeur, P. (2004b). *History, Memory, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.

Sabolius, K. (2011). Paveikslinė sąmonė, reprezentacija ir vaizduotė. *Logos*, 69 (pp. 37-45). <https://www.lituanistika.lt/content/89949>.

Sabolius, K. (2013). *Įsivaizduojamybė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Sabolius, K. (2021a). Anapus funkcijos: vaizduotė kaip semideterminacija. *Problemos*, 99, (pp. 63-80). DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.99.5>.

Sabolius, K. (2021b). Išlaisvinta tikrovė. In: K. Sabolius (Ed.): *Apie tikrovę* (pp. 226-256). Vilnius: Lapas.

Shen, G., Horikawa, T., Majima, K., & Kamitani, Y. (2019). Deep image reconstruction from human brain activity. *PLOS Computational Biology*, 15(1), e1006633. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1006633>.

Sverdiolas A. (2002). *Būti ir klausti. Hermeneutinės filosofijos studijos - 1*. Vilnius: Strofa.

Taylor, G. H. (2006). Ricoeur's Philosophy of Imagination. *Journal of French Philosophy*, 16, (pp. 93-104). <https://ssrn.com/abstract=1352664>.

Taylor, G. H. (2015). The Phenomenological Contributions of Ricoeur's Philosophy of Imagination. In: J. Smith & S. Adams (Eds.) *Social Imagineries*, 1(2) (pp. 13-31). https://books.google.lt/books?hl=en&lr=&id=hTglCwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA13&ots=N0BxyIS_bh&sig=jWzDWf-hy4szSPHxDtOVzwEZOhs&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Taylor, G. H. (2018). The Deperin Productive Imagination: Its History, Meaning and Significance. In Geniušas, S., & Nikulin, D. (Eds.), *Productive Imagination: Its History, Meaning and Significance* (pp. 157-182). London: Rowman & Littlefield International Ltd.

Taylor, G. H. (2019). Foreword. In S. Adams, J. C. A. Smith (ed.): *Social Imaginaries: Critical Interventions*. (pp. ix-xxiii). London: Rowman & Littlefield International, Ltd.